

IV. ΤΟ ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

1. Η θεωρία της Κυριαρχίας και η θεμελίωση της πολιτικής στον T. Hobbes

Στην Αγγλία του 17ου αιώνα, διαμορφώνεται μια αντίληψη για τη διακυβέρνηση ως σύστημα ελέγχου της διοίκησης από εκλεγμένα σώματα αντιπροσώπων, αντίληψη που επηρέασε σημαντικά τη θεωρία της δημοκρατίας ως σήμερα.

Στις αρχές του αιώνα, η διακυβέρνηση ασκείται από μια μοναρχία που είναι ανεξέλεγκτη και βρίσκεται επικεφαλής της ανεξάρτητης (από τη Ρώμη) αγγλικανικής εκκλησίας. Στην οικονομία, καπιταλιστικές σχέσεις αναπτύσσονται μέσα σ'ένα σύστημα προνομίων και μονοπωλίων, που δίνονται στους εκλεκτούς τους Στέμματος. Σε αντίθεση προς το Στέμμα, τους μεγάλους ευγενείς και τα προνομιούχα εμπορικά στρώματα που έχουν μονοπωλιακά δικαιώματα, βρίσκεται το μεγαλύτερο μέρος των βιοτεχνών, των εμπόρων και ένα μέρος των ευγενών που συνδέονται μαζί τους (gentry). Τα συμφέροντά τους βρίσκουν έκφραση στο Κοινοβούλιο, το οποίο από συμβουλευτικό σώμα που ήταν αρχικά, διεκδικεί τώρα το δικαίωμα να εγκρίνει ή να απορρίπτει τους φόρους που επιβάλλει το Στέμμα, και να νομοθετεί. Η σύγκρουση Κοινοβουλίου-Στέμματος είναι μια σύγκρουση που έχει ως αντικείμενο τον καθορισμό της έννοιας της Κυριαρχίας (που βρίσκεται η εξουσία;) και αντίστοιχα της σχέσης μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας. Η λύση στη σύγκρουση δίνεται με τον εμφύλιο πόλεμο κατά τον οποίο επιβάλλεται ο στρατός του Κοινοβουλίου (Oliver Cromwell).

Στις αρχές της επαναστατικής εξέλιξης του 17ου αιώνα δημοσιεύει ο Thomas Hobbes το έργο του "Leviathan" (1651). Ο τερματισμός του εμφυλίου σπαραγμού, η ειρήνευση και η ασφάλεια της Πολιτείας τίθενται εδώ ως θεωρητικά προβλήματα. Ο Hobbes επιδιώκει μια νέα ορθολογική θεμελίωση της πολιτικής και της επιστήμης, με αφετηρία την οποία προσεγγίζει και το θρησκευτικό φαινόμενο. Την θρησκεία κατανοεί ο Hobbes στο 12ο Κεφάλαιο του Leviathan ως έκφραση της ανθρώπινης τάσης να αναζητάει πίσω από τις αιτίες βαθύτερες αιτίες ως τις "τελευταίες" αιτίες των πραγμάτων. Οι άνθρωποι αποδίδουν σε φυσικά φαινόμενα θρησκευτικό χαρακτήρα λόγω του φόβου, της μέριμνας και της ανάγκης που διέπουν την ζωή τους. Η θρησκεία κατανοείται έτσι από τον Hobbes ως φαινόμενο της επιστήμης, δηλ. ως έκφραση της ψυχολογικής επεξεργασίας του φόβου και της άγνοιας των "φυσικών αιτίων". Μέσα από την θρησκεία, δέχεται ο Hobbes, εγείρονται αξιώσεις κατεξουσιασμού και υλοποιούνται κρατικοί σκοποί. Για τους λόγους αυτούς πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ως σημαντικός πολιτικός παράγοντας, αλλά δεν θα πρέπει θρησκευτικές αξίες να θεωρούνται δεσμευτικές για την πολιτική πράξη.

Σε αντίθεση με την θρησκεία η Φιλοσοφία εργάζεται με ορθολογικά ελέγξιμες μεθόδους εξέτασης των "φυσικών αιτίων" των πραγμάτων. Ο Hobbes συνδέει ωστόσο αυτή την σύγχρονη αντίληψη περί επιστήμης με μια α-ιστορική κατανόηση της "φύσης του ανθρώπου". Δέχεται ότι οι ορμές και τα πάθη καθορίζουν την ανθρώπινη πράξη, ενώ ο Λόγος επιλέγει τα κατάλληλα μέσα για να πραγματοποιηθούν οι εγωϊστικοί σκοποί των ατόμων. Σύμφωνα με την "φύση του ανθρώπου" λοιπόν μπορούμε να φανταστούμε τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων να διέπονται από ορμές, εμπάθειες και στρατηγικές επιβολής του ενός επί του άλλου. Στην ορθολογική αυτή θεώρηση εκφράζονται με αφηρημένη και απολυτοποιημένη μορφή οι εμπειρίες της κατάστασης εμφυλίου πολέμου του 17ου αιώνα. Η εμπειρία αυτή συγκρούσεων μεταξύ στέμματος και Κοινοβουλίου οδήγησε τον Hobbes στο συμπέρασμα, ότι το σημαντικότερο ιστορικό καθήκον της εποχής του θα ήταν η εγκαθίδρυση μιας ισχυρής δημόσιας εξουσίας που θα

εγγυηθεί την ειρήνευση και τάξη. Αυτή η αναγκαιότητα αναπτύσσεται θεωρητικά στο Χομπσιανό σύστημα που έχει χαρακτήρα συστήματος "φυσικού δικαίου" (δηλ. κατασκευάζει τις κοινωνικές σχέσεις και την μορφή της πολιτικής εξουσίας σε μια κοινωνία ξεκινώντας από παραδοχές για την αναλλοίωτη "φύση του ανθρώπου").

Επειδή ο φόβος και τα εγωιστικά συμφέροντα καθορίζουν τις πράξεις χωρίς να περιορίζονται από την δημόσια εξουσία υπάρχει ο κίνδυνος μιας εντατικοποίησης του ανταγωνισμού μεταξύ των ανθρώπων ή ομάδων ανθρώπων σε σημείο ώστε να αλληλοεξοντωθούν. Στην κατάσταση αυτή, την οποία ο Hobbes χαρακτηρίζει "φυσική" κατάσταση "πολέμου όλων έναντι όλων", δεν είναι δυνατόν να γίνει διάκριση μεταξύ οικονομικού χαρακτήρα (που αποβλέπει σε ιδιοποίηση οικονομικών αγαθών) και πολιτικού-εξουσιαστικού χαρακτήρα της μεμονωμένης πράξης, δεδομένου ότι οι ιδιοποιήσεις είναι αυθαίρετες και βίαιες. Αλλά ακριβώς ο χωρισμός του πολιτικού από το οικονομικό στοιχείο αποτελεί το κεντρικό ιστορικό πρόβλημα κατά του Hobbes ώστε να περιορισθεί ο ανταγωνισμός στην οικονομική σφαίρα της αγοράς, και η πολιτική να συγκεντρωθεί σε ένα σημείο της κοινωνίας, στο Κράτος (Leviathan). Έτσι η εξουσία θα πάψει να είναι διάχυτη στην κοινωνία και δεν θα ενεργοποιείται πλέον αυθαίρετα από τους πολίτες, αλλά θα χρησιμοποιείται από το Κράτος προκειμένου να διασφαλισθούν οι γενικοί όροι κοινωνικο-οικονομικής συνύψωσης (ειρήνευση, αστυνόμευση, διευκόλυνση της επικοινωνίας).

Ο Hobbes θεωρεί ότι η περάτωση της φυσικής κατάστασης είναι "αναγκαία", προκειμένου να εξασφαλισθεί η επιβίωση των κοινωνικών ατόμων. Τα άτομα κατανοούν τούτο ακολουθώντας τον Λόγο (το λογικό τους) που τους επιτρέπει να εγκαταλείψουν τις συνθήκες αβεβαιότητας και φόβου και να επιλέξουν μια ζωή που χαρακτηρίζεται από τις αξίες της εξασφάλισης, του αλληλοσεβασμού και της τήρησης των συμβατικών υποχρεώσεων. Οι "αξίες" αυτές δεν είναι στοιχεία της "φύσης του ανθρώπου", αλλά προκύπτουν και επιβάλλονται ως "συμφέρονες" και απαραίτητες μέσα από την πρακτική και τις αρνητικές κοινωνικές εμπ.

πειρίες του εμφυλίου πολέμου. Οι άνθρωποι εμπιστεύονται κατά τον Hobbes την πραγματοποίηση αυτών των αξιών στον Κυρίαρχο (στο Κράτος) μέσα από ένα κοινωνικό συμβόλαιο που συνάπτουν μεταξύ τους το οποίο συνίσταται στην υποχρέωση να παραιτηθούν των μέσων εξουσιαστικής επιβολής που διαθέτουν (δηλ. βάσει του Κοινωνικού Συμβολαίου τύπου Hobbes οι δρώντες συναποδέχονται τον αλληλοαφοπλισμό τους). Μη συμβαλλόμενος στην συμφωνία αυτή και άρα μονοπωλητής της εξουσίας μένει ένας δρων ή μια ομάδα που συγκροτεί Κράτος. Η εξουσία του είναι ανεξέλεγκτη και απεριόριστη (δεδομένου ότι αν προεβλέπετο σύστημα αποτελεσματικού ελέγχου θα είχαμε δύο εξουσιαστικούς πόλους (δύο κυριάρχους), άρα εκ νέου την δυνατότητα εμφυλίου πολέμου). Ο Hobbes θεωρεί ότι η εξουσία αυτού του τύπου είναι προτιμότερη από οιαδήποτε πολυαρχία και ότι είναι προς το συμφέρον της να εξασφαλίσει ειρήνευση και ευημερία στην κοινωνία, από το παραγωγικό αποτέλεσμα της οποίας αναπαράγεται και η ίδια.

2. Ο αγγλικός Κοινοβουλευτισμός και η σχέση μεταξύ των εξουσιών στον John Locke

Στο τέλος του 17ου αιώνα, με την "Ένδοξη Επανάσταση" (Glorious Revolution) (1688) εγκαθιδρύεται η εξουσία του Κοινοβουλίου, και επιβάλλεται η ιδέα του ελέγχου του κράτους από το Κοινοβούλιο. Η εξέλιξη αυτή έχει ως συνέπεια μια διαφοροποίηση των εθιμικών συνταγματικών αρχών του αγγλικού πολιτεύματος, η οποία θεμελιώνει τις σύγχρονες αντιλήψεις περί κοινοβουλευτισμού και δημοκρατίας. Ήδη από τον 13ο αιώνα υπάρχει συμβατική δέσμευση του βασιλιά που διασφαλίζει την προστασία των πολιτικών τάξεων από την αυθαίρετη φορολογία, και παρέχει δικαστικές εγγυήσεις προκειμένου να γίνει οποιαδήποτε σύλληψη ή καταδίωξη. Με το Bill of Rights του 1689, ο Γουλιέλμος ο Γ' της Οράγγης αναγνωρίζει στους πολίτες το δικαίωμα να απευθύνουν αιτήματα (petitions) προς το Στέμμα, το δικαίωμα της ελεύθερης συζήτησης στο Κοινοβούλιο, και περιορισμένο δικαίωμα ψήφου.

Από τον εμφύλιο πόλεμο ξεπηδούν νέες πολιτικές δυνάμεις. Θα παίξουν σημαντικό ρόλο στο διαμορφούμενο συνταγματικό καθεστώς. Μια σημαντική τάση είναι οι Whigs, οι οποίοι προέρχονται από πρεσβυτεριανές ομάδες που έρχονται σε αντίθεση με την παραδοσιακή αγγλικανική απολυταρχία. Βασικές ιδέες του προτεσταντισμού των Whigs είναι η αντίσταση απέναντι στη μη νομιμοποιημένη αρχή, η ελευθερία και η ανεξιθρησκεία (αντικαθολική ανεξιθρησκεία). Η διαφωνία που υπάρχει τον 17ο αιώνα για το ποια αρχή είναι νομιμοποιημένη και ποια όχι, οδηγεί στον εμφύλιο πόλεμο και λύνεται απ' αυτόν.

Το άλλο κόμμα που διαμορφώνεται είναι οι Tories· αυτοί προσανατολίζονται προς την Αγγλικανική Εκκλησία και την ιδέα της ενότητας Κράτους και Εκκλησίας· υποστηρίζουν την εξουσία των αγγλικανών επισκόπων, η οποία σταθεροποιεί το παραδοσιακό πολιτικό σύστημα της απολυταρχίας (οι επίσκοποι, ως πνευματικοί άρχοντες, έχουν θέση στη Βουλή των Λόρδων). Οι Tories υποστηρίζουν τη βασιλική αυθεντία και τη νομιμοποίηση της απολυταρχίας των Stuarts, για λόγους παραδοσιακούς και θρησκευτικούς. Συνάγουν τη νομιμοποίηση του κράτους από τη βιβλική παράδοση. Το βασικό έργο στο οποίο στηρίζονται είναι το βιβλίο του Robert Filmer: "Patriarcha. A defence of the natural power of Kings against the unnatural liberty of the people (1680). Σ' αυτό το έργο η βασιλική εξουσία ανάγεται στον Αδάμ και στους Πατριάρχες, και συνεπάγεται ένα Divine Right of Kings. Υποστηρίζεται ότι υπάρχει δυναστική κληρονομική διαδοχή θεία βουλήσει από τους Πατριάρχες μέχρι τους σημερινούς βασιλιάδες. Από τον τύπο αυτό νομιμοποίησης συνάγεται ως μόνη επιτρεπτή, η στάση της μη αντίστασης και της παθητικής υπακοής.

Οι αρχές των Whigs εκφράζονται θεωρητικά στο έργο του John Locke: Two Treatises of Government: In the former, The False Principles and Foundation of Sir Robert Filmer, and his Followers, are detected and overthrown. The Latter is an Essay concerning the true original, extent, and End of Civil-Government. Σ' αυτό υποστηρίζεται ένας τύπος νομιμοποίησης του Κράτους, που στηρίζεται στη φύση και στο λόγο του ανθρώ-

που, και όχι σε θρησκευτικές και παραδοσιακές αρχές Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ελεύθερος και ίσος προς τους άλλους. Από τη φύση του τείνει να αυτοπραγματοποιείται ως ιδιοκτήτης· για να απολαύσει την ιδιοκτησία του, χρειάζεται εξασφάλιση της ζωής, της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας, που παρέχεται μόνο σ' ένα πολιτικό σώμα. Για τον σκοπό αυτό συνενώνονται οι πολίτες σε κράτος. Η κυριαρχία του κράτους ασκείται μέσω αντιπροσωπευτικών οργάνων, δηλαδή της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας. Μεταξύ των πολιτών και των εξουσιών υπάρχει σχέση εμπιστοσύνης· εφόσον οι εξουσίες δεν φανούν αντάξιες αυτής της εμπιστοσύνης, οι πολίτες δεν υποχρεώνονται πλέον σε υπακοή, αλλά μπορούν να καταργήσουν τους φορείς της εξουσίας και να ορίσουν άλλους. Η αντίληψη αυτή της κυριαρχίας ερμηνεύει την κρατική εξουσία ως εξαρτημένη από τη βούληση των πολιτών, από το common law και τους νόμους του Κοινοβουλίου. Έτσι, με την επιχειρηματολογία του Locke, υποστηρίζονται οι θέσεις των ιδιοκτητών αστών και του gentry. Επιβάλλεται η αντίληψη ότι οι φορολογικές εισφορές εξαρτώνται από τη συναίνεση των επιβαρυνόμενων πολιτών, η οποία δίνεται μέσω τυπικών διαδικασιών προκαθορισμένων, και ύστερα από διάλογο μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών στο κοινοβούλιο, ο οποίος οδηγεί σε αποφάσεις που λαμβάνονται βάσει της αρχής της πλειοψηφίας. (Βέβαια, το εκλογικό σύστημα, έδινε μόνο σ' έναν πολύ μικρό αριθμό κατοίκων και το δικαίωμα του εκλέγειν, βάσει κριτηρίων ευγενείας και ιδιοκτησίας). Διαμορφώνεται μια αντίληψη της δημοκρατίας (α) ως διαδικασίας λήψης αποφάσεων μέσω του κοινοβουλίου, το οποίο εκφράζει τον κυρίαρχο λαό, και (β) ως νομιμοποίησης των αποφάσεων αυτών ως κανόνων δικαίου, που ο κανονιστικός χαρακτήρας τους ανάγεται στη φύση του ανθρώπου, στην ελευθερία και στον ορθό λόγο. Οι αρχές αυτές, από το τέλος του 17ου αιώνα, επηρέασαν αποφασιστικά το πολιτικό σύστημα της Αγγλίας.

3. Η γαλλική θεωρία του χωρισμού των εξουσιών και η ιδέα της δημοκρατίας

Στη Γαλλία, από τις αρχές του 17ου αιώνα στερεώνεται ο απολυταρχισμός. Μετά τους πολέμους εναντίον των Ουγενότων όμως, φαίνεται ότι και η αριστοκρατία διατηρεί την ισχύ της. Το απολυταρχικό κράτος επιδιώκει έναν συμβιβασμό από τη μια μεριά με την αριστοκρατία, και από την άλλη, με τα ανερχόμενα αστικά στρώματα, τα οποία στερούνται στην απολυταρχική Γαλλία του δικαιώματος της ενεργού συμμετοχής στην πολιτική εξουσία. Τα αστικά στρώματα εμφανίζονται ως τρίτη τάξη (Tiers Etat) δίπλα στον κλήρο και στους ευγενείς. Στα χρόνια του Λουδοβίκου του ΙΕ' (1715-74), ισχυροποιείται η κριτική απέναντι στο παραδοσιακό πολιτικό σύστημα (Ancien Regime) από πολλούς συγγραφείς, οι οποίοι προτείνουν θεσμικές ρυθμίσεις που ενισχύουν την πολιτική παρουσία της τρίτης τάξης. Οι συγγραφείς αυτοί ερευνούν τους αγγλικούς θεσμούς και αντλούν εμπειρίες από αυτούς, αποβλέποντας στην προσαρμογή τους στις γαλλικές συνθήκες ή και σε ριζοσπαστικότερες λύσεις.

Κριτική στην απολυταρχία περιέχει το έργο του Μοντεσκιέ. Η πολιτική θεωρία και η θεωρία του χωρισμού των εξουσιών που διατύπωσε ο Μοντεσκιέ αποτέλεσαν πηγή προβληματισμού της πολιτικής σκέψης ως τις μέρες μας και επηρέασαν την πολιτική θεωρία και την πολιτική πράξη της δημοκρατίας. Ο Μοντεσκιέ στο Πνεύμα των Νόμων (1748) (Esprit des Lois), προβάλλει το αίτημα της κυριαρχίας του νόμου, ο οποίος βασίζεται στον ανθρώπινο λόγο, προσπαθεί όμως να συμβιβάσει αυτό το γενικό ορθολογικό ιδεώδες με κριτήρια προσφορότητας της νομοθεσίας, τα οποία αναφέρονται στην φυσική ιδιοσυστασία της χώρας, σε κλιματικούς παράγοντες, στο μέγεθος των κρατών, και σε άλλους παράγοντες που επενεργούν στη διαμόρφωση του θετικού δικαίου κάθε χώρας (ιστορικισμός). Από τέτοιους παράγοντες προκύπτει σε κάθε τόπο το "γενικό πνεύμα" που πρέπει να δεσμεύει και τον νομοθέτη.

Ο Μοντεσκιέ, στο "Πνεύμα των Νόμων", εκθέτει τις απόψεις του περί δημοκρατίας στα πλαίσια της θεωρίας του για τα

πολιτεύματα, και τις ενσωματώνει στο θεωρητικό πλαίσιο της διάκρισης των εξουσιών. Διακρίνει τρεις μορφές πολιτευμάτων: το δημοκρατικό, στο οποίο οι ενέργειες προσδιορίζονται από την αρετή, το μοναρχικό και το δεσποτικό, στα οποία οι ενέργειες προσδιορίζονται αντίστοιχα από την τιμή και τον φόβο. Εκφράζει την αντίθεσή του προς τη δεσποτεία, και προβαίνει σε μια διερεύνηση των όρων λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Στο πολίτευμα αυτό δρουν ενάρετοι πολίτες που η πολιτική αρετή τους συνίσταται στην αγάπη των νόμων του κράτους και σε πολιτικές πράξεις που διέπονται από μια τέτοια αγάπη. Η ιδέα της δημοκρατίας προϋποθέτει ότι αυτοί οι οποίοι εκτελούν τους νόμους υποτάσσονται οι ίδιοι σ' αυτούς. Αυτό απαιτεί αρετή από τους κυβερνώντες. Στις εξελίξεις του αγγλικού εμφυλίου πολέμου βλέπει ο Μοντεσκιέ αρχικά ένα παράδειγμα προσπάθειας εγκαθίδρυσης δημοκρατικών θεσμών από μη ενάρετους πολιτικούς. Την εξέλιξη του αγγλικού πολιτεύματος στα τέλη του 17ου αιώνα τη θεωρεί ως επιθυμητή εξισορρόπηση της δημοκρατικής ιδέας της αυτοκυβέρνησης με τη μοναρχική αρχή. Το δημοκρατικό ιδεώδες του πατριωτισμού και της ισότητας δεν μπορεί κατά τον Μοντεσκιέ να πραγματοποιηθεί παρά μόνο στο βαθμό που υπάρχουν πολιτικές εγγυήσεις για μια ανεπηρεάστη εφαρμογή των νόμων. Τις εγγυήσεις αυτές τις παρέχει η μοναρχία, η οποία πρέπει να ασκεί την εκτελεστική εξουσία σε μια ευνομούμενη πολιτεία, ενώ η δημοκρατική αρχή εκφράζεται στα πλαίσια της νομοθετικής εξουσίας. Αυτή ασκείται από αντιπροσώπους του λαού, που εκλέγονται κατά περιοχές από όλους τους πολίτες (εκτός από τους φτωχότερους και αθλιότερους). Ο Μοντεσκιέ αντιμετωπίζει το πρόβλημα μιας πιθανής σύγκρουσης κοινοβουλίου και εκτελεστικής εξουσίας καθώς και το πρόβλημα της αντίδρασης των ευγενών. Η ύπαρξη των προνομιούχων αυτών τάξεων και η συμμετοχή τους στη διακυβέρνηση συγκροτούν "ενδιάμεσες, υποδεέστερες και εξαρτημένες εξουσίες" και εγγυώνται ότι το σύστημα δεν θα περιπέσει σε λαοκρατία ή δεσποτεία. Η εκτελεστική εξουσία (ο μονάρχης) δεσμεύεται από τους νόμους και έχει δικαίωμα αρνησικυρίας απέναντι στη νομοθετική εξουσία· οι βουλές ελέγχουν η μία την

άλλη καθώς και ελέγχουν την εκτελεστική εξουσία. Με την αλληλεπίδραση αυτών των ελέγχων πραγματοποιείται κατά τον Μοντεσκιέ μια εξισορρόπηση δυνάμεων στο πολιτικό σώμα, πράγμα που είναι προϋπόθεση για την άριστη επίδραση της δημοκρατικής αρχής.

Στις απόψεις του Μοντεσκιέ από τη μια μεριά διαφαίνεται το αίτημα της τυποποίησης των πολιτευμάτων και της εμπειρικής περιγραφής τους, και από την άλλη εκτίθενται με σαφήνεια τα κανονιστικά-αξιολογικά κριτήρια που θα πρέπει να διέπουν το άριστο πολίτευμα για την εποχή του (και που ο ίδιος τα ανάγει σε εκτίμηση των συνθηκών). Τέτοια κριτήρια είναι η ιδέα της ελευθερίας, και η ιδέα της ισορροπίας των πολιτικών δυνάμεων και της ενάρτησης πολιτικής πράξης.

Η αξιολογική θεώρηση των τύπων διακυβέρνησης εμφανίζεται με ριζοσπαστική μορφή στο έργο του Ρουσό. Στη θεωρία της σύστασης πολιτικού σώματος που ανέπτυξε ο Ρουσό υπάρχει η ιδέα ότι, παραλληλίζοντας το πολιτικό σώμα με ένα φυσικό πρόσωπο, μπορούμε να του αποδώσουμε (α) βούληση, και (β) τις δυνάμεις αυτές που θα πραγματώσουν τα περιεχόμενα της βούλησής του. Κατά τη σύσταση του κοινωνικού συμβολαίου (Βιβλίο I, Κεφ. VI) απαιτείται "ενωμένη δύναμη" των δρώντων, στην οποία συγκεντρώνονται οι επιμέρους δυνάμεις τους και με την οποία συνιστάται κοινότητα σύμφωνα με τη γενική βούληση. Στην πολιτική κοινωνία που έχει ήδη συσταθεί, η γενική βούληση προσδιορίζει τη νομοθεσία, ενώ η δύναμη εγγυάται την εκτέλεση των νόμων. Στην ιδέα αυτή θεμελιώνεται η διάκριση των εξουσιών: "Δυο αιτίες συμβάλλουν πάντα στο να παραχθεί κάθε ελεύθερη πράξη. Η μία είναι ηθική: η θέληση που αποφασίζει την πράξη. Η άλλη φυσική: η δύναμη που την εκτελεί (...). Το πολιτικό σώμα έχει κι αυτό τα ίδια κίνητρα: τη δύναμη και τη θέληση. Την πρώτη την ονομάζει με το όνομα εκτελεστική εξουσία, τη δεύτερη με το όνομα νομοθετική εξουσία. Τίποτα δεν γίνεται, ούτε και πρέπει να γίνεται δίχως τη σύμπραξη και των δύο". (Βιβλίο 3, Κεφ. 1). Ποιός είναι ο χαρακτήρας αυτής της σύμπραξης; Ο Ρουσό λέει ότι η κυβέρνηση είναι όργανο της γενικής θέλησης (του κυριάρχου), αλλά η εκτελεστική

εξουσία δεν ανήκει στον λαό· μπορεί δηλαδή να ασκείται από το παραδοσιακό προαστικό κράτος· η εξουσία όμως πρέπει να είναι νομιμοποιημένη. Ο Ρουσό ονομάζει κυβέρνηση ή ανώτατη διοίκηση τη νόμιμη άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας. Η νομιμοποίηση επιτυγχάνεται με την εναρμόνιση των πράξεων της κυβέρνησης και των σκοπών της νομοθεσίας. Ξέρουμε ότι για να επιτευχθεί η εναρμόνιση αυτή δεν προκρίνονται κοινοβουλευτικές διαδικασίες αγγλικού τύπου, αλλά προτείνονται μορφές άμεσου ελέγχου της εκτελεστικής εξουσίας (συνελεύσεις). Εν πάση περιπτώσει, εάν ένας παραδοσιακός μονάρχης ασκεί την εξουσία έτσι ώστε να πραγματώνεται η ελευθερία, η ισονομία, η εξασφάλιση της προσωπικότητας και της περιουσίας σύμφωνα με γενικούς αστικούς νόμους, έχουμε διακυβέρνηση σύμφωνα με τη γενική βούληση.

Ο Ρουσό εισάγει μια διάκριση μεταξύ νομιμοποιημένης πολιτείας και δημοκρατίας, την οποία, δυστυχώς, οι ελληνικές μεταφράσεις του "Κοινωνικού Συμβολαίου" (Λοσκόκκο, σελ. 36, Αλαγιαλόγλου, σελ. 47) δεν αποδίδουν. (Αυτή τη διάκριση θα την ξαναβρούμε στη γερμανική θεωρία του Κράτους Δικαίου, σε μια πρώτη της διατύπωση στην καντιανή διάκριση μεταξύ τρόπου διακυβέρνησης και τρόπου εξουσιασμού). Η έννοια της νομιμοποιημένης πολιτείας, της Res Publica, αποδίδεται με τον όρο République. Χαρακτηρίζεται από εκείνη τη διακυβέρνηση που οι πράξεις της διέπονται από γενικούς νόμους (κατά τον Ρουσό, σε αντίθεση με τον Χομπς, οι προσταγές δεν αποτελούν νόμους), ανεξάρτητα από τη διοικητική τους μορφή (Βιβλίο 2, Κεφ. 6), δηλαδή αν είναι μοναρχική, αριστοκρατική ή δημοκρατική. Η δημοκρατία δεν ταυτίζεται με την République, αλλά ορίζεται ως προς τη μορφή κυβέρνησης/διοίκησης, δηλαδή ως προς τον αριθμό των αρχόντων. Είναι εκείνο το πολίτευμα στο οποίο η κυβέρνηση ανατίθεται (από τον κυρίαρχο) σε ολόκληρο το λαό (ή στο μεγαλύτερο μέρος του). Κατά πόσο πραγματώνονται σ' αυτή τα ιδεώδη της République είναι κάτι που δεν περιέχεται αναγκαστικά στην έννοια της δημοκρατίας. Κατά πόσο είναι πρόσοφο για ένα λαό να εγκαθιδρύσει δημοκρατικό πολίτευμα εξαρτάται, κατά τον Ρουσό, από τις συγκεκριμένες συνθήκες ζωής

του λαού αυτού, το μέγεθος του κράτους, το πολιτικό ήθος. Υπάρχει δηλαδή στη σκέψη του Ρουσό, στα πλαίσια της αξιολογικής του αντίληψης (που αναφέρεται στη νομιμοποίηση κάθε διακυβέρνησης) ένας σχετικισμός (αντίστοιχος με τον ιστορικισμό του Μοντεσκιέ) όσον αφορά την κατάλληλη μορφή διακυβέρνησης. Η ιδέα της αρετής, που κατά τον Μοντεσκιέ διέπει τη δημοκρατία, πρέπει κατά τον Ρουσό να διέπει κάθε πολίτευμα.

Ως προς τη δημοκρατική διακυβέρνηση διατυπώνονται σχηματικά οι εξής επιφυλάξεις (Βιβλίο 3, Κεφ. 4):

— Εάν δεν υπάρξει ο αναγκαίος χωρισμός μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, υπάρχει ο κίνδυνος να επικρατήσουν τα ιδιαίτερα συμφέροντα κατά τον χειρισμό των δυνάμεων υποθέσεων. Εννοείται ότι ο χωρισμός πρέπει να είναι πλήρης, χωρίς να τίθεται ζήτημα τυπικού ελέγχου της εκτελεστικής εξουσίας από τη νομοθετική, διότι τότε θα προέκυπτε η χομπσιανή εκδοχή των δύο κυριάρχων, δηλαδή εμφύλιος πόλεμος.

— Τα εκτελεστικά όργανα, όταν είναι μαζικά, δεν έχουν την απαραίτητη λειτουργικότητα και εξειδίκευση. Ιδιαίτερα στα σύγχρονα κράτη, τα οποία είναι μεγάλα και κοινωνικοοικονομικά διαφοροποιημένα, και δεν έχουν την απλότητα των ηθών των παραδοσιακών κοινωνιών, η δημοκρατική διακυβέρνηση μπορεί να οδηγήσει σε διαμάχες μεταξύ κομμάτων και σε νέες ανισότητες.

Οι επιφυλάξεις αυτές δεν σημαίνουν ότι ο Ρουσό προκρίνει τη μοναρχική διακυβέρνηση. Στο "Κοινωνικό Συμβόλαιο" (Βιβλίο 3, Κεφ. 6) διατυπώνεται με οξύτητα το δίλημμα που υπάρχει στο μοναρχικό πολίτευμα μεταξύ πολιτικής συναίνεσης των αρχομένων και συμφέροντος των αρχόντων να ασκούν απόλυτο έλεγχο πάνω στους υπηκόους τους. Για να επιτύχουν πολιτική συναίνεση οι ηγεμόνες θα πρέπει να λάβουν μέτρα που θα εξασφαλίζουν ευημερία στους υπηκόους τους· έτσι όμως θα τους ενισχύσουν οικονομικά, άρα θα τους κάνουν και πολιτικά ισχυρούς. Με τον τρόπο αυτό αποδυναμώνεται ο πολιτικός έλεγχος των ηγεμόνων πάνω στο λαό και σχετικοποιείται η εξουσία τους.

(Το δίλημμα αυτό, το οποίο επισημαίνει ο Ρουσό, είναι η πολιτική έκφραση του οικονομικού διλήμματος του μερκαντιλισμού). Η εκτίμηση του Ρουσό είναι ότι οι περισσότεροι ηγεμόνες θα προτιμήσουν έναν αδύναμο, άρα ελέγξιμο λαό, από έναν λαό που ευημερεί. Αυτό είναι και το δίδαγμα από το έργο του Μακιαβέλλι κατά την άποψη του Ρουσό.

Στο αυθαίρετο κράτος της προσταγής, ο Ρουσό αντιπαράθετει το αξιολογικό ιδεώδες του κράτους του νόμου, όπου η νομοθεσία του κυριάρχου υλοποιείται με τις πράξεις του ηγεμόνα. Δεν αμφισβητεί ότι η κυβέρνηση μπορεί να είναι ανεξάρτητη από κάθε έλεγχο ως προς την εσωτερική διάρθρωση και τη λειτουργία της (ιεραρχία, συμβούλια, τίτλοι), αλλά θεωρεί δεσμευτική για την εκτελεστική εξουσία την προσήλωση προς το Κράτος Δικαίου και προς τους γενικούς σκοπούς της κυρίαρχης λαϊκής βούλησης. Η μη εκούσια προσαρμογή της κυβέρνησης στους σκοπούς αυτούς συνεπάγεται την αμφισβήτηση της νομιμότητάς της από λαϊκές συνελεύσεις, δηλαδή επαναστατική κατάσταση. Αυτό είναι η εσωτερική συνέπεια της πρακτικής φιλοσοφίας του "Κοινωνικού Συμβολαίου".

Υπάρχει διένεξη στην επιστήμη κατά πόσο επέδρασαν οι ιδέες αυτές στην πράξη και κατά πόσο επηρέασαν τους ρήτορες στις συνελεύσεις κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης. Στην προεπαναστατική Γαλλία, συναντάμε σε εκπροσώπους της τρίτης τάξης τόσο ιδέες συμβιβασμού των τάξεων (Μοντεσκιέ), όσο και ιδέες ότι το έθνος ταυτίζεται με την τρίτη τάξη (Sieyès, Rousseau). Ένα μέρος της αριστοκρατίας έτεινε να συμβιβαστεί με την τρίτη τάξη, θαύμαζε τις ιδέες του Μοντεσκιέ, ωστόσο ένας συμβιβασμός δεν στάθηκε δυνατόν να πραγματοποιηθεί μεταξύ των αντιτιθέμενων απόψεων για τον χαρακτήρα του κράτους και τη σχέση των "εξουσιών". Απόψεις όπως του Νεκέρ για τη φορολογία των ευγενών δεν μπόρεσαν να επικρατήσουν. Το 1789 συγκαλείται συνέλευση των "γενικών τάξεων" η οποία αυτοκατανοείται ως συντακτική συνέλευση της τρίτης τάξης. Προστατεύεται από λαϊκά στρατιωτικά σώματα. Καταργεί τα φεουδαρχικά προνόμια και ψηφίζει τη "Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου". Το Σύνταγμα που ψηφίζει το 1791 ακολουθεί τις

συνταγματικές ιδέες, που καθιερώθηκαν στην Αγγλία με την "Ένδοξη Επανάσταση". Σύμφωνα με αυτό το Σύνταγμα, προκηρύσσονται εκλογές και εκλέγεται "νομοθετική" συνέλευση στην οποία επικρατούν οι μετριοπαθείς (Γιρονδίνιοι). Εξωκοινοβουλευτικά δρουν λαϊκές συνελεύσεις. Στη νέα ("συμβατική") βουλή, η οποία εγκαθιδρύει *république*, επιβάλλονται οι "ορεινοί" Ιακωβίνοι του Δαντόν και του Ροβεσπιέρου.

Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του 1789 περιέχει ιδέες που μπορούν να αναχθούν στον Ρουσό: Οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι. Σκοπός της Πολιτείας είναι να διαφυλάσσει τα απαραγράφα δικαιώματα των πολιτών. Πηγή της εξουσίας είναι το έθνος. Ο νόμος είναι έκφραση της πολιτικής βούλησης και ισχύει εξίσου για όλους. Όλοι έχουν πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα. Ισχύει ανεξιθρησκεία, ελευθερία στην κοινοποίηση των σκέψεων και στην ιδιοκτησία. Στις συνελεύσεις τίθεται το ζήτημα της έννοιας της ισότητας. Ισότητα μπορεί να σημαίνει ή την ισότητα των αντιπροσώπων στις ψηφοφορίες ή την εξισωτική ταύτιση των επιμέρους βουλήσεων με τη γενική βούληση και τον αποκλεισμό εκείνων των ιδιαίτερων βουλήσεων που έρχονται σε αντίθεση με τη γενική βούληση. Με την τελευταία αυτή έννοια αντιλαμβάνεται την ισότητα ο Ροβεσπιέρος. Η πτώση του Ροβεσπιέρου οδηγεί στην κυβέρνηση του Διευθυντηρίου και αργότερα στην εξουσία του Ναπολέοντα.

4. Η ιδέα της Δημοκρατίας στη Γερμανική θεωρία. Immanuel Kant

Από τα τέλη του 17ου αιώνα διαμορφώνεται στην Πρωσία ένα απολυταρχικό κράτος, στο οποίο ο βασιλιάς συγκεντρώνει τη νομοθετική και δικαστική εξουσία, και τίθεται επικεφαλής της συγκεντροποιημένης κρατικής διοίκησης. Χωρίς να εξαφανιστούν οι θεσμοί της παλιάς κοινωνίας των φεουδαρχικών "Νομικών Τάξεων", η κεντρική εξουσία αφαιρεί από αυτούς τους θεσμούς, που είχαν την ιδιότητα του φορέα δημόσιας εξουσίας παραδοσιακά, ορισμένες λειτουργίες (εκτός από εκείνες που αφορούσαν την άσκηση δικαστικής εξουσίας από τους γαιοκτήμονες στους χωρικούς "τους", κ.α.).

Με τη Συνθήκη της Βεσφαλίας (1648), το Ράιχ έχει καταμηθεί σε περισσότερα από 250 κρατίδια και εδαφικές ενότητες. Τα αστικά στρώματα των γερμανικών πόλεων, που είχαν ανθίσει τον 16ο αιώνα, βγαίνουν από τον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648) αποδυναμωμένα, και δεν κατορθώνουν μέχρι τον 19ο αιώνα να αναπτυχθούν τόσο, ώστε να μπορούν να παίξουν αποφασιστικό πολιτικό ρόλο. Ενεργοποιούνται κυρίως στα πλαίσια του κρατικού μηχανισμού, ως νομικοί, δημόσιοι υπάλληλοι, επιστήμονες. Αντίθετα, οι ευγενείς (οι μεγαλοκτηματίες και οι κάτοικοι των ανωτέρων και στρατιωτικών κρατικών θέσεων) διατηρούν την ισχύ τους. Έτσι τα αιτήματα της αστικής τάξης δεν διατυπώνονται με την οξύτητα και τη σιγουριά που έχουν διατυπωθεί στο έργο του Ρουσώ. Είναι σαφή ως προς τα περιεχόμενά τους, αλλά είναι φανερό ότι δεν υπάρχει αυτοδύναμος τρόπος να πραγματοποιηθούν. Παραμένουν αιτήματα της πολιτικής φιλοσοφίας για δημοκρατικές εξελίξεις, για ισοτιμία, για κατάργηση των προνομίων των ευγενών, αιτήματα που απευθύνονται προς τον διαφωτισμένο μονάρχη, και προς κάθε φωτισμένο άνθρωπο, αλλά που δεν μπορούν να επιβληθούν δια της βίας, στην περίπτωση που δεν μπορούν να εισακουστούν από την εξουσία.

Ο γερμανικός ιδεαλισμός αντιπαραθέτει στην ιστορική πραγματικότητα ένα σύστημα αξιών που θεωρούνται προϋποθέσεις της ανθρώπινης γνώσης και κατευθυντήριες αρχές της πράξης. Στο δοκίμιό του "Για την αιώνια ειρήνη", ο Καντ προβάλλει το αίτημα να έχει κάθε πολιτικό σύνταγμα σε κάθε κράτος τη μορφή πολιτείας που διέπεται από νόμους (*res publica*). Υποστηρίζει ότι η έννομη πολιτεία απορρέει από την ιδέα του δικαίου, δηλαδή την ιδέα της συμβίωσης και της ρύθμισης των περιουσιακών σχέσεων σε καθεστώς που διέπεται από γενικούς αστικούς νόμους. Μόνο ένα τέτοιο "ρεπουμπλικανικό" πολίτευμα έχει την προοπτική να οδηγήσει τα κράτη στην παγκόσμια ειρήνη. Η ανάλυση του Καντ περιέχει μια διάκριση μεταξύ δημοκρατικής και ρεπουμπλικανικής αρχής που μας θυμίζει την αντίστοιχη διάκριση του Ρουσώ. Η διάκριση του Καντ μπορεί να αναχθεί σε μια διάκριση μεταξύ τύπου διακυβέρνησης (*forma*

regiminis) και τύπου κατεξουσιασμού (forma imperii) στο πολιτικό σώμα.

Ο τύπος διακυβέρνησης αναφέρεται στη σύσταση της γενικής πολιτικής βούλησης που πρέπει να θεωρήσουμε ότι υπάρχει σε μια πολιτεία, και μπορεί να είναι είτε δεσποτικός είτε ρεπουμπλικανικός. Ο ρεπουμπλικανικός τύπος διακυβέρνησης προϋποθέτει ότι η εκτελεστική εξουσία δεν καθορίζει τα περιεχόμενα των πράξεών της με αφετηρία δικά της συμφέροντα (λ.χ. τα προσωπικά συμφέροντα ενός ηγεμόνα), αλλά τα αναζητάει έξω από τον δικό της χώρο, στον χώρο της νομοθεσίας, όπου τα περιεχόμενα των νόμων είναι καθορισμένα με γενικό τρόπο από την πολιτική φιλοσοφία και συνίσταται στην ελευθερία, στην ισονομία (κατάργηση προνομίων) καθώς και στην κριτική λειτουργία της δημοσιότητας. Με αυτή την έννοια, ο "ρεπουμπλικανισμός" συνεπάγεται τον "χωρισμό" των εξουσιών. Εάν αυτός ο χωρισμός δεν πραγματοποιηθεί, εάν δηλαδή ο μονάρχης δίνει την υποχρεωτική μορφή νόμων στο οποιοδήποτε περιεχόμενο της ατομικής του βούλησης, τότε υπάρχει δεσποτισμός.

Ως προς τον τύπο κατεξουσιασμού στο πολιτικό σώμα, ο Καντ διακρίνει μεταξύ αυτο-κρατίας, αριστοκρατίας και δημοκρατίας. Το κριτήριο διάκρισης αναφέρεται στον αριθμό των προσώπων που ασκούν την εκτελεστική εξουσία (είτε ένας, ο μονάρχης, είτε λίγοι ενωμένοι μεταξύ τους, είτε όλος ο δήμος). Στο δοκίμιό του για την "Αιώνια Ειρήνη", ο Καντ απορρίπτει τη δημοκρατία ως τύπο κατεξουσιασμού, συσχετίζοντάς την με τον δεσποτικό τύπο διακυβέρνησης, μια και, όπως υποστηρίζει, μπορεί να εγκαθιδρύσει την τυραννία των πολλών πάνω στους λίγους, ή έστω πάνω σε έναν, και έτσι να οδηγήσει σε αντίφαση της γενικής βούλησης με τον εαυτό της.

Πώς όμως μπορεί να διαμορφωθεί πολιτικό σύστημα που να εκφράζει τη γενική βούληση; Η καντιανή απάντηση είναι ότι ένα τέτοιο πολιτικό σύστημα πρέπει να στηρίζεται στην αρχή της αντιπροσώπευσης, όχι με την έννοια της αντιπροσωπευτικής εκλογής των κυβερνώντων, αλλά με την έννοια της υλοποίησης των ρεπουμπλικανικών ιδεωδών από την κυβέρνηση, και μάλιστα από τη μοναρχική "αυτοκρατορία". Ο Καντ πιστεύει ότι

στη δημοκρατία "θέλει ο καθένας να κάνει τον κύριο". Αν όμως ο καθένας είναι φορέας δημόσιας εξουσίας, υπάρχει ο κίνδυνος σύγκρουσης μεταξύ των πολλών φορέων και ακύρωσης του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους. Αν, αντίθετα ο εξουσιάζων είναι ένας, υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα να θελήσει να προσαρμόσει την πολιτική του πράξη στα φιλοσοφικά ιδεώδη. Εδώ ο Καντ φαίνεται να συγχέει αφενός την προαστική, και μάλιστα προαπολυταρχική, δημόσια εξουσία που διαχέεται σε διάφορους φορείς προνομίων στο πλαίσιο του φεουδαρχικού δικαίου (νομικές τάξεις, Stände) και αφετέρου το σύστημα κρατικής εξουσίας μέσω εκλεγμένων αντιπροσώπων της αστικής τάξης στο κοινοβούλιο. Θεωρεί και τις δύο μορφές κρατικής οργάνωσης "δημοκρατικές", μη ανταποκρινόμενες προς το ρεπουμπλικανικό ιδεώδες, και τις απορρίπτει. Επιλέγει για τη Γερμανία ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, που θα πραγματοποιηθεί από τον μονάρχη χωρίς αστικής επανάσταση, και που βαθμιαία θα αυξήσει τις ρυθμίσεις σύμφωνα με τη γενική αστική νομοθεσία, έστω κι αν ο νομοθέτης δεν ελέγχεται από τους πολίτες. Στις σκέψεις αυτές περιέχεται η ιστορική εκτίμηση ότι στη Γερμανία ένα κοινοβουλευτικό σύστημα θα έφερνε στο κοινοβούλιο κυρίως εκπροσώπους των ευγενών, οι οποίοι είχαν την πραγματική ισχύ, και όχι εκπροσώπους της ασθενούς αστικής τάξης και της διανοήσης. Η έλλειψη ενός γερμανικού gentry θα έκανε ίσως τον κοινοβουλευτισμό στη Γερμανία του τέλους του 18ου αιώνα έναν μοχλό στα χέρια των ευγενών, ενάντια στα μεταρρυθμιστικά προγράμματα της αστικής τάξης και της διανοήσης, αλλά και της απολυταρχίας.

Στο δοκίμιο του κατά του Χομπς (πρβλ. ελλ. μετάφραση Ε. Παπανούτσου, Ι. Καντ, "Δοκίμια", εκδ. Δωδώνη, σελ. 128 επ.), ο Καντ αναπτύσσει τις αρχές ενός πολιτεύματος στηριγμένου στο νόμο. Σε αντίθεση με τη σύσταση κράτους, όπως την κατασκευάζουν οι θεωρίες των κοινωνικών συμβολαίων (δηλαδή ως συμφωνίες που προωθούν συλλογικούς σκοπούς), η σύσταση πολιτείας, αν θεωρηθεί συμβόλαιο, έχει κατά τον Καντ το χαρακτηριστικό ότι είναι αυτοσκοπός και συνίσταται στη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων από ένα πλαίσιο αναγκαστικών νόμων που

εξασφαλίζει την ελευθερία τους. Κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να ζει κάτω από "δημόσιους νόμους αναγκασμού", που ρυθμίζουν το τι ανήκει στον έναν και τι ανήκει στον άλλον. Κατά τον Καντ, η ιδέα του δικαίου απορρέει από την έννοια της ελευθερίας ως "εξωτερικής σχέσης". Γενικά η ελευθερία συνίσταται στο να μπορεί κανείς να πράττει ή να παραλείπει κατά το δοκούν. Η ελευθερία στην εξωτερική σχέση του ενός με άλλους ανθρώπους έχει τη μορφή του δικαίου και προκύπτει ως περιορισμός της ελευθερίας του καθενός, ώστε να πληρούται ο όρος της συμφωνίας της με την ελευθερία των άλλων ανθρώπων σύμφωνα με γενικούς νόμους. Η έννοια του περιορισμού εισάγεται έτσι στο εσωτερικό της έννοιας της ελευθερίας. Η πολιτική ελευθερία προϋποθέτει περιορισμό της αυθαιρεσίας και των προνομιακών ρυθμίσεων. Με την έννοια αυτή και ο καταναγκασμός, ως περιορισμός των εμποδίων της ελευθερίας, είναι ελευθερία.

Βάσει των θεωρητικών αυτών αναπτύξεων, ο Καντ οδηγείται στην ιδέα ενός πολιτεύματος που στηρίζεται στο Λόγο (γιατί ο "καθαρός Λόγος" θέλει την ελευθερία και τις νομικές μορφές πραγματοποίησής του). Το πολίτευμα αυτό στηρίζεται σε αρχές, οι οποίες κατά τον Καντ είναι οι αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και της αυτοτέλειας. Από την κατασκευή των αρχών αυτών προκύπτει η ιδιοτυπία της καντιανής πολιτικής θεωρίας αφενός να στηρίζεται στο Λόγο και αφετέρου να αναζητάει τρόπο προσαρμογής στις ισχύουσες εξουσιαστικές συνθήκες για να μπορέσει έτσι να υπηρετήσει κατά το δυνατόν τα φιλοσοφικοπολιτικά της ιδεώδη:

Η ελευθερία προσιδιάζει στο μέλος της κοινότητας "ως ανθρώπου", δηλαδή ως ελλόγου όντος, το οποίο είναι ώριμο να αποφασίζει ελεύθερα για τις πράξεις του (Πρβλ. το δοκίμιο "Απόκριση στο ερώτημα: τι είναι Διαφωτισμός"). Το ελεύθερο ον έχει δικαιώματα που συνιστώνται και προστατεύονται από το νόμο της ελευθερίας. Σε αντίθεση προς την ιδέα του νόμου και της ελευθερίας έρχεται η ιδέα της "πατρικής κυβέρνησης", του "στοργικού ηγεμόνα" που φροντίζει για τους "πολίτες-παιδιά του", μην αφήνοντάς τους να αποφασίζουν ελεύθερα (σε συμφωνία με τον Λόγο) για τον εαυτό τους.

Η ισότητα προσιδιάζει στο μέλος της κοινότητας "ως υπηκόου". Ο Καντ συνάγει την ιδέα της ισότητας ως ισονομίας από την ιδέα της ελευθερίας. (Όλοι οι πολίτες είναι ίσοι με εξαίρεση την κεφαλή του κράτους, τον μονάρχη, ο οποίος, σύμφωνα με την απαίτηση του φιλοσοφικού λόγου, πρέπει να εγυάται την ισονομία). Παρόλο που η πολιτική νομική ισότητα δεν καταργεί τις κοινωνικές ανισότητες (λ.χ. των φτωχών σε σχέση με τους πλούσιους, των γυναικών σε σχέση με τους άντρες), συνεπάγεται τη θεσμοθέτηση ουσιαστικών μέτρων για την πολιτική κοινωνία, όπως την ισότητα ευκαιριών για την κατάληψη δημόσιων θέσεων (που μέχρι τότε καταλαμβάνονταν μόνο από τους ευγενείς "κληρονομικώ δικαίωματι").

Η αυτοτέλεια προσιδιάζει στο μέλος της κοινότητας "ως πολίτη", που σημαίνει ως συννομοθέτη (Πρβλ. "Δοκίμια", σελ. 135 επ.). Η ιδιότητα του πολίτη αποδίδεται από τον Καντ σε όσους είναι "κύριοι του εαυτού τους", δηλαδή σε όσους έχουν ιδιοκτησία (σ' αυτήν εμπίπτει και η "τέχνη, χειροτεχνία, ή καλλιτεχνία, ή επιστήμη") από την οποία ζουν. Έτσι, αποκλείει τους υπηρέτες και τους εργάτες. Ταυτόχρονα καταργεί τον χωρισμό μεταξύ των ευγενών και των αστών αφού ζητάει να θεωρούνται ίσοι όλοι οι κατέχοντες* -είτε είναι μεγάλοι γαιοκτήμονες, είτε είναι αστοί-, ως μέλη του ιδεατού νομοθετούστος σώματος. Μ' αυτή την ιδιότητα που πηγάζει από την αυτοτέλεια, δηλαδή την ιδιότητα του συννομοθέτη, συνδέεται η καντιανή κατασκευή του κοινωνικού συμβολαίου που είναι, όπως είδαμε, αυτοσκοπός για κάθε κοινωνία.

Σε αντίθεση με την αντίληψη του Χομπς περί κοινωνικού συμβολαίου, ο Καντ συνδέει την ιδέα του συμβολαίου με τις αρχές της γενικότητας, της ελευθερίας και της "συννομοθεσίας", οι οποίες είναι δεσμευτικές για τον νομοθέτη. Απορρίπτει ό-

---

(*) Πρβλ. "Δοκίμια", σελ. 137, όπου ο Καντ θέτει το ζήτημα που έχει θέσει ο Ρουσό στο "Κοινωνικό Συμβόλαιο" (1,9), ότι δηλαδή η ιδιοκτησία νομιμοποιείται μόνο όταν προέρχεται από την εργασία του ίδιου του ιδιοκτήτη.

μως, συμφωνώντας εδώ με τον Χομπς όπως είδαμε, την εγκαθίδρυση μηχανισμών ελέγχου της εκτελεστικής εξουσίας (λ.χ. από εκλεγμένα κοινοβούλια). Ο νομοθέτης (ηγεμόνας) αυτοδεσμεύεται με το να είναι υποχρεωμένος να νομοθετεί σαν να προερχόταν η νομοθεσία από την ενωμένη βούληση όλου του λαού. Η υποχρέωσή του αυτή δεν είναι εξωτερική δέσμευση, αλλά ελεύθερη πράξη του που συμμορφώνεται με τις αρχές του ανθρωπίνου λόγου και τα διδάγματα της πολιτικής φιλοσοφίας.

Πάντως ο Καντ αποκλείει ότι υπάρχει ένα δικαίωμα αντίστασης των κυβερνωμένων, ακόμα και στην περίπτωση που η κρατική δράση δεν συμμορφώνεται προς τις αρχές του λόγου με το επιχείρημα ότι η αντίσταση δημιουργεί συνθήκες φυσικής κατάστασης χομποϊανού τύπου. Οι αντιλήψεις λοιπόν του Καντ για μια ελεύθερη και δημοκρατική πολιτεία εισάγουν τις αρχές της αυτονομίας και της συννομοθεσίας ως κανονιστικές αρχές που πρέπει να διέπουν τη νομοθεσία. Ως προς την κανονιστικότητα αυτή, μπορούν να τοποθετηθούν στην παράδοση του έργου του Ρουσό. Ως προς την ιδέα του μη ελέγξιμου της κρατικής εξουσίας, οι αντιλήψεις αυτές πλησιάζουν τις απόψεις του Χομπς, του μεγάλου αντιπάλου του Καντ.

5. Η Δημοκρατία στην Αμερική και ο Tocqueville

Οι δημοκρατικές ιδέες που διαμορφώθηκαν τον 17ο αιώνα στην Αγγλία βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην Αμερική. Εκεί, είχαν ιδρυθεί αποικίες, βόρεια του ποταμού Hudson, από πουριτανούς που είχαν καταδιωχθεί από την Αγγλία λόγω των ιδεών τους, από τις αρχές του 17ου αιώνα. Οι αποικίες, παρά την εξάρτησή τους από την Αγγλία, είχαν αυτοδιοίκηση. Στο Νότο επικρατεί μια αριστοκρατία γαιοκτημόνων που χρησιμοποιεί την εργασία των μαύρων για τις καλλιέργειες καπνού και βαμβακιού, ενώ παράλληλα στο Βορρά αναπτύσσονται βιοτεχνία και εμπόριο. Από τα μέσα του 18ου αιώνα, οι αποικίες έρχονται σε σύγκρουση με τη μητρόπολη, διεκδικούν ανεξαρτησία και αμφισβητούν το δικαίωμα του αγγλικού κοινοβουλίου να τις φορολογεί (No Taxation without Representation). Στις 4 Ιουλίου του 1776, δε-

κατρείς Πολιτείες της Νέας Αγγλίας υπογράφουν τη "Διακήρυξη της Άνεξαρτησίας" που συνέταξε ο Jefferson. Η Διακήρυξη υποστηρίζει την ισότητα όλων των ανθρώπων και τα απαράγραπτα δικαιώματά τους στη ζωή, ελευθερία και επιδίωξη της ευτυχίας. Μεταξύ του λαού και της κυβέρνησης υπάρχει ένα κοινωνικό συμβόλαιο, και ο λαός δικαιούται να διαλύσει το συμβόλαιο αυτό και να ασκήσει το δικαίωμά του της αντίστασης εφόσον η κυβέρνηση είναι καταπιεστική. Σε διακηρύξεις επιμέρους Πολιτειών, όπως της Πολιτείας της Βιργινίας, καθιερώνονται η ελευθερία της ψηφοφορίας και της ιδιοκτησίας, το δικαίωμα στο φυσικό δικαστή, η προστασία της κατοικίας και του τύπου, η ανεξιθρησκεία, και εγγυήσεις απέναντι στην αυθαίρετη σύλληψη. Οι αντιλήψεις της Διακήρυξης είναι σαφώς επηρεασμένες από τον Locke και την ιδεολογία των Whigs.

Οι ιδέες αυτές γίνονται συστατικά στοιχεία της Πολιτείας στο Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών, το οποίο τίθεται σε ισχύ το 1787. Σ' αυτό εισάγονται οι θεσμοί της προεδρίας (ο πρόεδρος εκλέγεται έμμεσα από εκλέκτορες) και του Κογκρέσου (αποτελείται από Γερουσία και από Βουλή των Αντιπροσώπων) και ρυθμίζεται η οργάνωση της δικαστικής εξουσίας και οι σχέσεις ομοσπονδίας και πολιτειών.

Ένας από τους σημαντικότερους πολιτικούς που επηρέασαν τη διατύπωση του Συντάγματος είναι ο A. Hamilton, εκπρόσωπος του ομοσπονδιακού κόμματος, το οποίο εκφράζει τις απόψεις των εμπορικών και βιομηχανικών κύκλων του Βορρά και από το οποίο προέρχεται το μετέπειτα ρεπουμπλικανικό κόμμα που υποστηρίζει μια ισχυροποιημένη κεντρική ομοσπονδιακή εξουσία. Ο Jefferson αντίθετα προέρχεται από το Νότο, όπου επικρατούν ιδέες που τονίζουν τα δίκαια των επιμέρους πολιτειών. Το κόμμα του Jefferson ονομαζόταν αρχικά ρεπουμπλικανικό και απ' αυτό προήλθε αργότερα το δημοκρατικό κόμμα. Τα κόμματα αρχίζουν να διαμορφώνουν ισχυρούς μηχανισμούς από την εποχή του (δημοκρατικού) προέδρου Jackson.

Ο Hamilton έβλεπε την πολιτική σαν μια επιστήμη που μπορεί να βασιστεί σε ακριβείς υπολογισμούς. Το αντικείμενό της είναι η ανθρώπινη φύση και οι θεσμοί που ταιριάζουν σ' αυτήν.

Η ανθρώπινη φύση συγκροτείται από εγωϊστικά κίνητρα (self-interest). Το πρόβλημα της πολιτικής είναι να συνδυάσει το self-interest με το δημόσιο αγαθό (Public good). Ο Hamilton θεωρούσε ότι οι πολιτικοί θεσμοί πρέπει να εγγυώνται πως τα εγωϊστικά κίνητρα των ατόμων δεν θα θέσουν σε κίνδυνο την πολιτεία. Ξεχώριζε μεταξύ των πολιτών τους "πολλούς", δηλαδή τις μάζες, και τους "λίγους", που διέθεταν πολιτική κρίση. Οι πράξεις των πολλών καθορίζονται από τα πάθη τους, ενώ των λίγων από λογικά επιχειρήματα. Συνέδεε τους λίγους με τις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις που έχουν ιδιοκτησία. Η κυβέρνηση, κατά την άποψή του, πρέπει να είναι ισχυρή, συγκεντρωτική και να βασιλεύει στη διάκριση των εξουσιών. Δεχόταν τη θεωρία του Locke περί συμβολαίου εμπιστοσύνης μεταξύ λαού και κυβέρνησης.

Είδαμε ότι και ο Jefferson υποστήριξε παρόμοιες απόψεις που πήραν έκφραση στη "Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας" (1776). Οι απόψεις αυτές του Jefferson μεταβάλλονται μετά τη διαμονή του στη Γαλλία (υπήρξε διπλωματικός απεσταλμένος στη Γαλλία από το 1784 ως το 1789). Υπό την επίδραση της επαναστατικής κατάστασης στη Γαλλία, στρέφεται προς μια αντίληψη της δημοκρατίας ως κυρίαρχου λαού ο οποίος αποτελείται από άτομα που επιδιώκουν τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία. Τα अपαράγραπτα δικαιώματα του κυρίαρχου λαού προστατεύει η κυβέρνηση. Η κυβέρνηση είναι περισσότερο τεχνικό εργαλείο στα χέρια του κυρίαρχου και αυτοκυβερνώμενου λαού. Οι αντιλήψεις αυτές ξεφεύγουν από την παράδοση του Locke, στην οποία επικρατεί η αντίληψη περί δημοκρατίας ως πολιτικής διαδικασίας, και μαρτυρούν την επίδραση του γαλλικού φυσικού δικαίου και της "γενικής βούλησης" του Rousseau. Η επίδραση αυτή εκφράστηκε στην αμερικανική πολιτική με δημοκρατικές ιδέες επηρεασμένες από τον Jefferson, που υποστήριζε ότι οι μικροί ιδιοκτήτες γης, και όχι οι λίγοι πλούσιοι αποτελούν τα βασικά στοιχεία που απαρτίζουν τον κυρίαρχο λαό. Στην αμερικανική πολιτική επιτυγχάνεται τελικά ένας συγκερασμός των ιδεών του Hamilton και των ιδεών του Jefferson για τη δημοκρατία.

Ενώ το αμερικανικό σύνταγμα του 1781 εγκαθίδρυε ασθενή κεντρική εξουσία, το δεύτερο σύνταγμα που τίθεται σε ισχύ το 1787 (Hamilton, Madison, Washington) ενισχύει τη θέση του προέδρου και της κεντρικής ομοσπονδιακής εξουσίας και θεσπίζει Veto του προέδρου απέναντι στις αποφάσεις του Κογκρέσου. Η οικονομική ανάπτυξη που γνωρίζει ο Αμερική του 19ου αιώνα συνοδεύεται από σύγκρουση ανάμεσα στην ομοσπονδιακή αρχή με ενισχυμένα κεντρικά όργανα και στην αποκεντρωτική αρχή, που είναι ταυτόχρονα μια σύγκρουση ανάμεσα στις άρχουσες τάξεις των αγροτικών περιοχών του Νότου, οι οποίες διεκδικούν αυτονομία και αποκέντρωση και προσπαθούν να διατηρήσουν τη δουλεία, και στους "ομοσπονδιακούς" βιομήχανους και τους εμπόρους του Βορρά, οι οποίοι επιδιώκουν εκσυγχρονισμό και ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας της αγοράς. Η σύγκρουση αυτή οδηγεί στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο και βρίσκει τη λύση της σ' αυτόν κατά τη δεκαετία του '60.

Μερικά από τα σημαντικότερα προβλήματα που παρατηρούνται στο αμερικανικό πολιτικό σύστημα αναλύονται στο βιβλίο του Alexis de Tocqueville, για τη "Δημοκρατία στην Αμερική" ("De la Démocratie en Amérique", ελλ. "Ανατομία της Δημοκρατίας"). Το έργο αυτό είναι κλασικό για την Πολιτική Επιστήμη, γιατί επιτυγχάνει με τρόπο διαυγή και χωρίς δογματισμούς να περιγράψει και να αξιολογήσει τους πολιτικούς θεσμούς και να τους συνδέσει με κοινωνικά συμφέροντα, με πολιτισμικά ζητήματα και με ιστορικούς και γεωγραφικούς παράγοντες που επέδρασαν πάνω τους.

Ο Tocqueville πήγε στην Αμερική το 1831, όταν ήδη είχαν διαμορφωθεί βασικά χαρακτηριστικά του αμερικανικού πολιτικού συστήματος και της πολιτικής συμπεριφοράς. Ο ίδιος ήταν γάλλος αριστοκρατικής καταγωγής, αλλά η πρόθεσή του δεν ήταν να απορρίψει τη δημοκρατική κοινωνία και να γίνει κήρυκας αριστοκρατικών αξιών. Από την άλλη μεριά, δεν την αποδέχεται χωρίς κριτική. Ασκεί κριτική στον ισοπεδωτικό χαρακτήρα της αμερικανικής πολιτικής δημοκρατίας του 1830 (δημοκρατία "τύπου Jackson"), για την οποία πιστεύει ότι χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια και τυποποίηση που εμποδίζουν την

ανάπτυξη ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων με πολιτική συνείδηση και δεν επιτρέπουν διαφοροποίηση στα επιχειρήματα και κριτική. Ταυτόχρονα ασκεί κριτική στο γαλλικό Ancien Régime (στην προεπαναστατική πολιτική τάξη πραγμάτων). Γιαυτόν η επανάσταση και η δημοκρατία είναι μια πραγματικότητα μη αντιστρέψιμη. Το πρόβλημά του είναι να περιγράψει τη δημοκρατία, για την οποία λέχθηκε ότι υφίσταται ως γεγονός: "Ανεζήτησα (...) την εικόνα της ίδιας της δημοκρατίας με τις τάσεις της, τον χαρακτήρα της, τις προκαταλήψεις της και τα πάθη της, ώστε να διδαχθώ τι έχομε να φοβόμαστε και τι να ελπίζουμε από την πρόδοό της" ("Ανατομία...", σελ. 41).

Η ανάλυση του Tocqueville περιέχει τελεολογικά και αξιολογικά στοιχεία. Η ιδέα της ισότητας, που είναι η κεντρική ιδέα της δημοκρατίας, εμφανίζεται ως περιεχόμενο μιας ιστορικής τελεολογίας ("θείας προνοίας") που οδηγεί στην πολιτική εξέλιξη από την παραδοσιακή κοινωνία των οικογενειακών προνομίων, της φεουδαρχίας, στους σύγχρονους δημοκρατικούς θεσμούς. Η ισότητα πραγματώθηκε μέσα από πολέμους, ανακαλύψεις, συγκρούσεις ανάμεσα στις παραδοσιακές τάξεις, ανάπτυξη του μορφωτικού επιπέδου (πρβλ. την κατασκευή της ιστορικής τελεολογίας στην "Ιδέα..." του Καντ, "Δοκίμια", σελ. 24 επ.). Η δημοκρατία που στο τέλος εγκαθιδρύθηκε είναι το αντικείμενο μιας "νέας πολιτικής επιστήμης" ("Ανατομία", σελ. 34) η οποία θέτει προβλήματα των αξιών και της ανάπτυξης πολιτικής παιδείας στο σύγχρονο κόσμο. Η επιστήμη αυτή συγκροτείται κατά τη μετάβαση από μια κοινωνία παραδοσιακών αξιών που δεν υπάρχουν πια (αυτονόητης παραδοσιακής νομιμοποίησης της πολιτικής, θρησκευτικής πίστης, αρετής των ευγενών) προς μία κοινωνία δημοκρατικών αξιών, όπως την οραματίζεται ο Tocqueville, στην οποία θα επικρατούν αμοιβαία εμπιστοσύνη, συνεργασία, αλτρουϊσμός και σεβασμός στο νόμο-αξίες που δεν έχουν πραγματωθεί αλλά προς τις οποίες οφείλει να προσανατολίζεται η Πολιτική Επιστήμη.

Κεντρικά προβλήματα που απασχόλησαν τον Tocqueville είναι το πρόβλημα της σύστασης του πολιτικού συστήματος και της λειτουργίας του. Προσπαθεί να κατανοήσει τον αμερικανι-

κό "εθνικό χαρακτήρα" ανατρέχοντας στα διαμορφωτικά του στοιχεία: προέλευση και αξίες των μεταναστών, πολιτική συμπεριφορά, γεωγραφική κατανομή τους, στάση τους απέναντι στη θρησκεία. Εξετάζει προβλήματα σχέσης των αποικιών με τη μητρόπολη και προβλήματα αυτοδιοίκησης στις νεοσύστατες αμερικανικές πολιτικές κοινωνίες, και επισημαίνει αντιθέσεις ανάμεσα στη δημοκρατική διαδικασία ψήφισης των νόμων και σε ορισμένα από τα περιεχόμενά τους. Επισημαίνει τύπους μετάβασης από την παραδοσιακή κοινωνία προέλευσης των μεταναστών στη σύγχρονη του αμερικανική κοινωνία, προβαίνοντας σε αναλύσεις επιμέρους θεσμών (όπως λ.χ. του κληρονομικού δικαίου, όπου αναλύει τις συνέπειες του αστικού απέναντι στο προαστικό κληρονομικό δίκαιο για τη συγκρότηση της δημοκρατικής κοινωνίας και της αστικής οικονομίας*).

Ο Tocqueville έστρεψε ιδιαίτερα την προσοχή του στη διαμόρφωση των ομοσπονδιακών θεσμών στην Αμερική και στη σχέση τους με τους θεσμούς των επιμέρους πολιτειών. Αναλύει την τάση για ένωση και κεντρικούς ομοσπονδιακούς θεσμούς σαν μια ανάγκη που προκύπτει από την κοινή προσπάθεια να αποτιναχθεί η αποικιακή εξάρτηση ("Ανατομία...", σελ. 82 επ.). Η τάση αυτή έρχεται σε αντίθεση με την τάση διαφυλάξης δικαιωμάτων και συμφερόντων της κάθε πολιτείας. Το σύνταγμα του Washington εξισορροπεί τις δύο τάσεις, εξασφαλίζοντας για το σύνολο των πολιτειών πολιτικούς όρους αναφερόμενους σε κοινά τους συμφέροντα (εξωτερική πολιτική, σύσταση στρατού, οδοποιία-λειτουργίες που χρηματοδοτούνται από ομοσπονδιακούς φόρους) και διαφυλάσσοντας ταυτόχρονα την αυτοκυβέρνηση της κάθε πολιτείας. Το πρόβλημα που είχε τεθεί από τον Montesquieu και

---

* Στα κράτη με φεουδαρχικό κληρονομικό δίκαιο η κτηματική περιουσία περιέρχεται στον πρώτοτοκο, ενώ κατά την αστική νομοθεσία μοιράζεται σε όλους τους απογόνους. Ο Tocqueville επισημαίνει συνέπειες αλλαγής του κληρονομικού δικαίου και της καθέρωσης της ελεύθερης κτηματικής συναλλαγής για την παραγωγικότητα της εργασίας (αυξάνεται η παραγωγικότητα επειδή ενισχύεται το ατομικό συμφέρον) και για την εγκαθίδρυση της λίστητας στο πολιτικό σύστημα.

τον Rousseau, της αντιστοιχίας των πολιτικών θεσμών προς το μέγεθος της επικράτειας, βρίσκει έτσι μια λύση στην εξισορρόπηση των ιδιαίτερων συμφερόντων προς τα κοινά συμφέροντα.

Ξεκινώντας από την προβληματική της αντίθεσης μεταξύ συμφερόντων, ο Tocqueville επεξεργάζεται θεωρητικές έννοιες για την κατανόηση του ρόλου των κομμάτων στο αμερικανικό πολιτικό σύστημα. Αν σε κάθε περιοχή διαμορφώνονταν απλώς κοινά συμφέροντα όλων των κατοίκων που θα ήταν αντίθετα προς τα συμφέροντα των κατοίκων άλλων περιοχών, θα προέκυπταν διαμάχες μεταξύ περιοχών και όχι μεταξύ ομάδων στην ίδια περιοχή. "Αλλά όταν οι πολίτες έχουν διαφορετικές γνώμες επάνω σε θέματα που ασκούν την ίδια επίδραση σ' ολόκληρη τη χώρα (όπως λ.χ. οι αρχές επάνω στις οποίες βασίζεται η διεξαγωγή της διακυβέρνησης), τότε ανακύπτουν ορισμένες διαφοροποιήσεις, τις οποίες, πολύ σωστά, ονομάζουμε "κόμματα". Τα κόμματα είναι ένα αναγκαίο κακό στα ελεύθερα καθεστώτα, αλλά έχουν πάντοτε τον ίδιο χαρακτήρα και τις ίδιες ροπές" (σ.93). Οι ροπές των κομμάτων για τις οποίες μιλάει ο Tocqueville είναι η ροπή προς "περιορισμό" και ροπή για "απειροεπέκταση" της εξουσίας του λαού. Στην Αμερική οι ροπές αυτές εκφράστηκαν ως προβλήματα οργάνωσης της δημοκρατίας και ερμηνείας της έννοιας της ισότητας. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του παλιού "ομοσπονδιακού" κόμματος (του Hamilton), η δημοκρατική έκφραση της λαϊκής βούλησης θα έπρεπε να περιορίζεται, όχι όμως από έναν τύραννο, αλλά από το ίδιο το σύνταγμα το οποίο είχε τη συναίνεση του λαού και το οποίο καθιέρωνε διαδικασίες που ρυθμίζουν την άσκηση των κυριαρχικών λαϊκών δικαιωμάτων και σχέσεις εξισορρόπησης μεταξύ των εξουσιών. Αντίθετα, στο παλιό ρεπουμπλικανικό, και μετέπειτα δημοκρατικό κόμμα (του Jefferson) εκδηλώθηκε η ροπή προς άμεση λαϊκή συμμετοχή σε διαδικασίες και θεσμούς και προς διαρκή έλεγχο της εξουσίας από τον δήμο. Η ανάλυση του Tocqueville δείχνει ότι οι δύο αυτές ροπές στην ιστορική τους εξέλιξη συγκλίνουν σε ορισμένες δημοκρατικές αρχές που αποτελούν τη βάση του αμερικανικού πολιτικού συστήματος. Στη βάση αυτή, τα κόμματα επεξεργάζονται πλαίσια συσχετισμού συμφερόντων

που να μπορούν να εξασφαλίζουν τη συσπείρωση πολλών κοινωνικών ομάδων, και "αρχές" ή "δόγματα" γενικού χαρακτήρα που να μπορούν να δώσουν στο κόμμα μια ταυτότητα προς τα έξω. Είναι φανερό η προσπάθεια του Tocqueville να αντιδιαστέλλει αφενός τις κοινωνικές δυνάμεις που εκφράζονται με διάφορες απόψεις, και αφετέρου τις πολιτικές δυνάμεις όπως εμφανίζονται στον εκάστοτε συσχετισμό μεταξύ πολιτικών κομμάτων. Οι κοινωνικές αντιθέσεις και αντιγνωμίες υπάρχουν και δρουν στο κοινωνικό σύνολο, έστω κι αν στο πολιτικό σύστημα το κόμμα που πλειοψήφισε εμφανίζει ομογνωμία.

Οι δημοκρατικοί θεσμοί, αν αξιολογηθούν ως προς το δημόσιο όφελος που πηγάζει από αυτούς, οδηγούν κατά τον Tocqueville σε μεγαλύτερη ευημερία απ' ό,τι οι παραδοσιακοί αριστοκρατικοί θεσμοί. Έτσι, η νομοθεσία στη δημοκρατία είναι έκφραση της βούλησης της πλειοψηφίας, η οποία κυριαρχικά αποφασίζει τι είναι ωφέλιμο γι' αυτήν και όχι για την κατοχύρωση των συμφερόντων των λίγων. Το πλεονέκτημα αυτό αντισταθμίζει την έλλειψη εμπειρίας που παρατηρείται κατά τη δημοκρατική νομοθετική λειτουργία σε σχέση με την, νομικά και τεχνικά, πιο άρτια νομοθετική λειτουργία του παραδοσιακού κράτους. Το ίδιο ισχύει και για τους δημόσιους λειτουργούς, που στα δημοκρατικά καθεστώτα εμφανίζουν προσωπικές αδυναμίες, σε αντίθεση με τη διοίκηση του παραδοσιακού κράτους της αριστοκρατικής Ευρώπης, που είναι λειτουργικά ανώτερης ποιότητας, αλλά προσανατολισμένη στη διαφύλαξη των προνομίων των παραδοσιακών τάξεων. Κι εδώ ο Tocqueville διαπιστώνει τη δράση "μυστικών ροπών" στα πλαίσια του πολιτικού συστήματος οι οποίες, μέσα στο δημοκρατικό πολίτευμα οδηγούν τις διάφορες πολιτικές δραστηριότητες, και μάλιστα ανεξάρτητα από τις προθέσεις των δρώντων, στην πραγμάτωση του δημόσιου οφέλους. Διαφαίνεται εδώ η ιδέα του φιλελευθερισμού ότι μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες εξισορρόπησης τάσεων και συμφερόντων των ομάδων πραγματοποιούνται τα άριστα για τη συνολική κοινωνία πολιτικά αποτελέσματα.

Οστόσο, η πραγματοποίηση ενός άριστου αποτελέσματος δεν είναι μια αυτόματη διαδικασία, αλλά επηρεάζεται από τις α-

ξίες που ισχύουν σε μια κοινωνία, από το "δημόσιο πνεύμα" που κι αυτό υπόκειται σε μεταβολές στη διαδικασία εκδημοκρατισμού της κοινωνίας. Στις παραδοσιακές κοινωνίες αναπτύχθηκαν αρετές και συμπεριφορές, όπως η πίστη προς τη θρησκεία και την οικογένεια, ο σεβασμός για την παράδοση και η εμπιστοσύνη στην παραδοσιακή εξουσία. Αυτές οι αξίες νομιμοποίησαν το παραδοσιακό πολιτικό σύστημα, παρόλο που αυτό δεν στηρίχθηκε στην ιδέα της δημοκρατικής συμμετοχής. Σε μεταβατικές περιόδους, όπως αυτή που διανύει, κατά τον Tocqueville, η Αμερική στην εποχή του, οι αξίες αυτές τίθενται σε αμφισβήτηση και επικρατεί εγωϊσμός, δυσπιστία προς την παράδοση και τους νόμους, κάμψη του πατριωτισμού. Σε τέτοιες περιόδους τίθεται το πρόβλημα μιας εκ νέου θεμελίωσης των πολιτισμικών αξιών, στα πλαίσια όμως της δημοκρατίας, έτσι ώστε να επικρατήσει σεβασμός προς το νόμο, πολιτική συμμετοχή και ταύτιση του πολίτη με τους δημοκρατικούς θεσμούς. Προς μια τέτοια αξιολογική δημοκρατία προσανατολίζεται η σκέψη του Tocqueville. Αρνείται να ταυτίσει την αξιολογική δημοκρατία, στην οποία πραγματώνεται η δικαιοσύνη, με τις αποφάσεις της εκάστοτε πλειοψηφίας. Στη δικαιοσύνη αποδίδει ένα πανανθρώπινο περιεχόμενο. Λέει ότι "έχει συνταχθεί και καθιδρυθεί όχι από την πλειοψηφία τούτου η εκείνου του λαού, αλλά από την πλειοψηφία της ανθρωπότητας" (σ. 120). Επειδή ακριβώς η εκάστοτε πλειοψηφία μπορεί να σφάλει απέναντι στην ιδέα της δικαιοσύνης (που μας θυμίζει τη "γενική βούληση" του Rousseau), πιστεύει στην ανάγκη μετριασμού της διαδικασίας λήψεως αποφάσεων στο δημοκρατικό πολίτευμα. Ο μετριασμός αυτός δεν είναι μετριασμός της δημοκρατικής αρχής από την αριστοκρατική και την απολυταρχική (όπως συμβαίνει στη θεωρία του Μοντεσκιέ για τις ενδιάμεσες εξουσίες), αλλά μετριασμός στα πλαίσια των διαδικασιών οι οποίες προκύπτουν στο πολιτικό σύστημα που βασίζεται στη δημοκρατική αρχή. Μπορεί να πραγματοποιηθεί με ακριβή καθορισμό των αρμοδιοτήτων των διαφόρων οργάνων, με τον χωρισμό των εξουσιών μέσα στο δημοκρατικό πολίτευμα, με την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, την προστασία των μειοψηφιών και τη διασφάλιση της λειτουργίας

μιας κριτικής δημοσιότητας. Αν δεν πραγματοποιείται μια τέτοια οργάνωση του πολιτικού συστήματος, θα υπάρχει πάντα ο κίνδυνος τυραννίας εκ μέρους πλειοψηφιών και απομάκρυνσης από την αξιολογική αρχή της δικαιοσύνης. Έναν τέτοιο κίνδυνο διαβλέπει ο Tocqueville και για το αμερικανικό πολιτικό σύστημα της εποχής του. Ο Tocqueville δεν θεμελιώνει τις αξιολογικές αρχές που πρέπει να διέπουν τη δημοκρατία πάνω σ' ένα μεταφυσικό σύστημα, αλλά τις εισάγει σε σχέση με μια κριτική της παράδοσης, εκτιμώντας τα θετικά παραδοσιακά εκείνα στοιχεία, τα οποία πρέπει να διασωθούν με νέα μορφή στον καινούργιο δημοκρατικό πολιτισμό που ανατέλλει. Ξεκινώντας από την κριτική των κακώς εχόντων της σύγχρονης του δημοκρατικής κοινωνίας, θα διατυπώσει θετικές αρχές πολιτικής αλληλεγγύης και συμμετοχής στη δημοκρατία. Αντιμετωπίζει κριτικά το πρόβλημα της σχετικοποίησης κάθε παράδοσης στη δυναμική αμερικανική κοινωνία, και της μετατροπής του παραδοσιακού δεδομένου σε απλή πληροφορία. Μ' αυτή την έννοια, ο Tocqueville είναι πρόδρομος μιας σύγχρονης κριτικής της τεχνοκρατίας και της αντίληψης που αντιμετωπίζει την πρόοδο μόνο με ποσοτικά κριτήρια, χωρίς όμως να οδηγείται με την κριτική του στο μυστικισμό, ή να στρέφεται εναντίον του διαφωτισμού. Διαφωτισμός και ορθολογισμός σημαίνουν πάντοτε και κριτική, που στηρίζεται στην ερμηνεία του παρόντος όπως εξελίχθηκε ιστορικά. Το έργο του Tocqueville δεν επιδιώκει να θεμελιωθεί το σήμερα στο χθές· επιδιώκει τη δημιουργία συνθηκών ισότητας και δημοκρατίας που θα εξασφαλίζουν στον καθένα τη δυνατότητα να σκέφτεται ελεύθερα και κριτικά, και να ζει σ' έναν κόσμο χωρίς κοινωνικές και πνευματικές εξαρτήσεις.

V. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΙΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΩΦΕΛΙΜΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

1. Φιλελευθερισμός και Κράτος Δικαίου

Τα αιτήματα της πολιτικής φιλοσοφίας για τη νομιμοποίηση του Κράτους πάνω στην ιδέα της ελευθερίας και της ισονομίας, αιτήματα που αρχικά υπήρξαν όπλα στον αγώνα χειραφέτησης από το παραδοσιακό Κράτος, φαίνεται να βρίσκουν στο κράτος της αστικής κοινωνίας την πραγματική πολιτική τους βάση. Επικρατεί η αντίληψη ότι στο εγκαθιδρυμένο κράτος της αστικής κοινωνίας δεν υπάρχει νομιμοποίηση της εξουσίας παρά μόνο εφ' όσον αυτή ασκείται μέσα σε ορισμένα όρια και κάτω από ορισμένους όρους. Πρέπει δηλαδή, να διασφαλίζει την προσωπικότητα και την περιουσία των διοικουμένων, και να εξασφαλίζει συνθήκες ισονομίας· με άλλα λόγια, ό,τι συμπεριλάμβανε ο Rousseau στην ιδέα της γενικής βούλησης. Η ύπαρξη τους Κράτους στηρίζεται στην ιδέα του δικαίου, η οποία είναι έκφραση της νέας σχέσης μεταξύ του Κράτους και της Κοινωνίας (ο Hegel έγραφε, πανηγυρίζοντας, ότι μετά από τη Γαλλική Επανάσταση, η ανθρωπότητα στέκεται με το κεφάλι (την Ιδέα) κάτω και τα πόδια επάνω, δηλαδή ότι στηρίζεται στο δίκαιο). Το κράτος που στηρίζεται στο δίκαιο είναι Κράτος Δικαίου. Δεν κυβερνούν εδώ άτομα, αλλά το δίκαιο και ο νόμος. Έτσι, και από την πλευρά της νομιμοποίησης, προκύπτει ένας νέος, σε σχέση με τους παραδοσιακούς, τύπος εξουσίας. Ο τύπος αυτός δεν στηρίζεται στην παράδοση, αλλά έχει ορθολογικό χαρακτήρα (πρβλ. την τυπολογία του Max Weber), στηρίζεται δηλαδή στην πίστη ότι οι κανόνες που ισχύουν είναι νό-

μιμοι και ότι οι ασκούντες εξουσία δικαιούνται να κυβερνούν και να νομοθετούν βάσει ακριβώς αυτών των κανόνων. Στοιχεία αυτού του τύπου νομιμοποίησης είναι:

– ότι οι ισχύοντες νομικά κανόνες είναι δεσμευτικοί για όλα τα μέλη της κοινωνίας, και για τη διοίκηση·

– ότι για την τήρησή τους είναι επιφορτισμένα ανεξάρτητα δικαστήρια, τα οποία μπορούν βάσει του νόμου να ακυρώνουν πράξεις της διοίκησης όταν αυτές έρχονται σε αντίθεση με τους ισχύοντες κανόνες·

– ότι η διοίκηση είναι υποχρεωμένη να προσαρμοστεί στις αποφάσεις των δικαστηρίων (νομιμότητα της διοίκησης)·

– τέλος, ότι υπάρχει εγγύηση ότι το Κράτος θα σεβαστεί και θα προστατεύσει τις ελευθερίες και τα δικαιώματα των πολιτών του.

Η τυπικότητα του δικαίου και η νομιμότητα της διοίκησης ως στοιχεία του Κράτους Δικαίου εξασφαλίζουν τον πολίτη από τις αυθαιρεσίες της πολιτικής εξουσίας, και του επιτρέπουν να προβαίνει σε προβλέψεις και υπολογισμούς κατά την ανάπτυξη της οικονομικής του δραστηριότητας, μέσα σε δεδομένα λίγο-πολύ πλαίσια θεσμών και συμπεριφορών του Κράτους. (Πρβλ. τις σχετικές αναλύσεις του Max Weber). Στην ιστορική εξέλιξη των αστικών κοινωνιών ήταν, όπως είδαμε, αμφισβητούμενο ζήτημα κατά πόσο οι αρχές αυτές θα πρέπει να εξασφαλίζονται με κατευθείαν έλεγχο από την πλευρά των διοικουμένων, καθώς επίσης και σε ποιά πλαίσια και με ποιές διαδικασίες θα πρέπει να ασκείται αυτός ο έλεγχος (Locke, Tocqueville).

Μια ενιαία απάντηση στα προβλήματα συγκρότησης της κοινωνίας και της πολιτικής στην κοινωνία της ελεύθερης ανταγωνιστικής αγοράς επιχείρησε να δώσει ο φιλελευθερισμός. Διαμορφώνεται ως θεωρία από τα τέλη του 18ου αιώνα· ωστόσο, οι πνευματικές του ρίζες μπορούν να αναζητηθούν στην ιδέα της αυτονομίας του ατόμου όπως διαμορφώνεται στη Δύση μετά την Αναγέννηση. Στο έργο του A. Smith, ο φιλελευθερισμός εμφανίζεται ως οικονομική θεωρία που αναλύει τις συνέπειες ατομικών δραστηριοτήτων στην κοινωνία της αγοράς. Ο A. Smith διαβλέπει ότι ο κοινωνικός πλούτος πηγάζει από την κοινωνι-

κή εργασία, η απόδοση της οποίας μεγαλώνει με τον καταμερισμό της, αλλά, στην κοινωνία της αγοράς, συνδέεται εξίσου με τις σχέσεις ιδιοκτησίας και με τους όρους ανταλλαγής του προϊόντος, οι οποίοι εκφράζονται στην τιμή του. Η τιμή αυτή, που διαμορφώνεται στην αγορά σε συνθήκες ανταγωνισμού, καλύπτει τα συνολικά έξοδα του επιχειρηματία, δηλαδή το μισθό, το κέρδος του κεφαλαίου και τη γαιοπρόσοδο. Τα προβλήματα ανάλυσης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας συνδέονται έτσι με προβλήματα επιχειρηματικών επιλογών, που χρησιμοποιούν την εργασία, το κεφάλαιο και τη γη ως μέσα για την επιδίωξη επιχειρηματικού κέρδους.

Τα μεθοδολογικά και επιστημονικά προβλήματα, τα οποία τίθενται με αυτή την προβληματική, απασχολούν, ως τις μέρες μας, τις κοινωνικές επιστήμες που ασχολούνται με τα προβλήματα συγκρότησης της αστικής κοινωνίας. Πώς διαμορφώνονται οι σχέσεις στην κοινωνία στο σύνολό της, όταν οι αποφάσεις στα πλαίσια της παίρνονται από άτομα με αντιτιθέμενα συμφέροντα, άτομα που βρίσκονται σε ανταγωνισμό και επομένως δεν συντονίζουν τη δράση τους; Ποιά είναι η σχέση του οφέλους που επιδιώκει, δρώντας οικονομικά, το άτομο για τον εαυτό του με τους κοινωνικούς όρους παραγωγής, οι οποίοι διαμορφώνονται μέσα από τη δράση του; Η απάντηση του φιλελευθερισμού είναι ότι στην αστική κοινωνία δρουν μηχανισμοί που δεν έχουν σχεδιασθεί από κανέναν, αλλά προκύπτουν αυτόματα (δρα ένα "αόρατο χέρι") και επιτρέπουν να δίνονται άριστες λύσεις στα βασικά προβλήματα της κοινωνικής παραγωγής, να παράγονται οι αναγκαίες ποσότητες προϊόντων για την αναπαραγωγή του πληθυσμού, των παραγωγικών μέσων και των πρώτων υλών, να κατανέμονται τα μέσα παραγωγής στους διάφορους τομείς της οικονομίας, έτσι ώστε οι πόροι (παραγωγικά μέσα και εργασία) να απασχολούνται πλήρως και να μεγιστοποιείται η κοινωνική ευημερία (Προβλ. Δ. Καραγιωργας, σελ. 30).

Παράλληλα με την οικονομική θεωρία του φιλελευθερισμού, διαμορφώνεται μια πολιτική θεωρία του φιλελεύθερου κράτους. Η θεωρία αυτή περιέχει στοιχεία της κλασσικής θεωρίας της δημοκρατίας του Rousseau, της θεωρίας της διάκρισης των εξου-

σιών, των ιδεών της αγγλικής επανάστασης του 1688 ("Ενδοξη Επανάσταση"), και των ιδεών για τις ελευθερίες και τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη, όπως διατυπώνονται κατά την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση. Στις αρχές του 19ου αιώνα οι θεωρίες αυτές συμπυκνώνονται σε μια ενιαία θεωρία του κοινοβουλευτισμού.

Η έννοια του κοινοβουλευτισμού και η έννοια της δημοκρατίας τέμνονται αλλά δεν καλύπτονται πλήρως. Η έννοια της δημοκρατίας συσχετίζεται στην παράδοση του Rousseau με αξίες τις οποίες οφείλει να πραγματώνει το δημοκρατικό πολίτευμα, όπως η ελευθερία και ισότητα, που θεωρούνται ότι εκφράζουν τη γενική βούληση. Είναι ασαφές με ποιο τρόπο θα εκφρασθεί η γενική βούληση: κατευθείαν; με εκλογές; με δημοψήφισμα; Πολλές φορές στη θεωρία της δημοκρατίας διατυπώνεται δυσπιστία απέναντι στον κοινοβουλευτισμό· υποστηρίζεται ότι ενισχύει τις ιδιαίτερες βουλήσεις και αλλοιώνει τη γενική βούληση. Στη θεωρία του Rousseau γίνεται αποδεκτό ότι οι επί μέρους βουλήσεις θα πρέπει να "ταυτίζονται" με τη γενική βούληση των πολιτών με τον αξιολογικά ορθό νόμο (πρβλ. C. Schmitt). Πώς όμως θα ερμηνευτεί "αυθεντικά" η γενική βούληση, αν αποκλείσουμε το παιχνίδι συμφερόντων και συμβιβασμών μέσα σ' ένα αντιπροσωπευτικό σώμα, στο οποίο οι αποφάσεις λαμβάνονται με πλειοψηφίες; Εκείνοι που θέλουν να καταλύσουν την δημοκρατία θα απαντήσουν ότι δεν μένει παρά η δικτατορία εν ονόματι της δημοκρατίας, η "παιδευτική δικτατορία", την οποία επικαλείται ο C. Schmitt, η οποία θα "πέσει" τους πολίτες ότι τα καλώς εννοούμενα συμφέροντά τους θα τα διαχειρίζεται το κράτος και η αυταρχική κυβέρνηση, χωρίς έλεγχο από τους κυβερνωμένους.

Αντίθετα, στην ιδέα του κοινοβουλευτισμού δίνεται βάρος στην ιδιαιτερότητα των επιμέρους βουλήσεων που μπορούν να προκύψουν σε μια κοινωνία, αλλά θεωρείται ότι είναι δυνατός ένας άριστος συγκερασμός τους στο Κοινοβούλιο, έτσι ώστε η νομοθεσία να συμβάλλει ουσιαστικά στην πραγματοποίηση του μεγαλύτερου δυνατού οφέλους για τους πολίτες και να ελέγχεται ορθολογικά η κυβέρνηση. Το κοινοβούλιο αποτελείται

από αντιπροσώπους του λαού, ο οποίος για τεχνικούς λόγους (λ.χ. πολυάριθμος πληθυσμός στα μεγάλα κράτη) δεν μπορεί να συνέρχεται ο ίδιος. Την εγγύηση ότι στο Κοινοβούλιο δεν θα επικρατήσουν οι επιμέρους εγωϊστικές βουλήσεις ομάδων την παρέχουν οι δημόσιες διαβουλεύσεις, οι κοινοβουλευτικές συζητήσεις· επίσης, η δημοσιότητα, η κοινή γνώμη που διαμορφώνεται μέσα από τις δημόσιες συζητήσεις, μέσω του τύπου κλπ. κρίνει, επικροτεί ή επικρίνει την κυβέρνηση. Η συζήτηση διασφαλίζεται και στο εσωτερικό των κομμάτων. Οι πολίτες συμμετέχουν άμεσα μέσα στα κόμματα, διαμορφώνουν την πολιτική τους και φροντίζουν να εκλέγονται οι άριστοι.

Στη φιλελεύθερη πολιτική θεωρία επικρατεί η αντίληψη ότι με την ελευθερία στο εσωτερικό των θεσμών, επιτυγχάνεται αυτόματα η ισορροπία των πολιτικών τάσεων σε ένα επίπεδο που αντιστοιχεί στο "ορθό". Κύριος εκπρόσωπος αυτών των αντιλήψεων είναι ο Guizot (1787-1874). Πιστεύει στη διαμόρφωση ενός ορθού μέτρου και ορθού πλαισίου, μέσα στο οποίο ασκείται η πολιτική (Juste Milieu). Εγγύηση της διαμόρφωσης του ορθού μέτρου είναι η συμμετοχή της "μέσης τάξης" στο πολιτικό σύστημα, δηλαδή ανθρώπων που έχουν περιουσία χωρίς να αποτελούν την οικονομική ολιγαρχία, που είναι πνευματικά και οικονομικά "ισορροπημένοι". Η ιδέα της ισορροπίας κυριαρχεί σε όλο το θεωρητικό οικοδόμημα της φιλελεύθερης θεωρίας του κοινοβουλευτισμού: ισορροπία επιτυγχάνεται μέσα στο κοινοβούλιο μεταξύ συμφερόντων, μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης, μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας (Πρβλ. M. Prelot, G. Lescuyer σελ. 458 επ. και C. Schmitt).

Εξετάζοντας τις γενικές θεωρητικές παραδοχές της φιλελεύθερης θεωρίας της πολιτικής και του κοινοβουλευτισμού, επισημαίνουμε ότι τόσο η θεωρία της ισορροπίας και του μέτρου που χαρακτηρίζουν τον φιλελευθερισμό, όσο και η θεωρία της παραλληλότητας οικονομίας και πολιτικής (και στα δύο επίπεδα επικρατεί ανταγωνισμός, από τον οποίο προκύπτει ένα "άριστο" αποτέλεσμα) παρουσιάζουν σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα. Η ισορροπία και το μέτρο είναι δυνατόν να επικρατούν μόνο εφόσον πληρούνται ορισμένες ιστορικές συνθήκες, όπως

διαμορφώθηκαν στην Ευρώπη το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, να υπάρχει δηλαδή κοινωνία πολλών μικρών και ανεξάρτητων οικονομικών μονάδων σε ανταγωνισμό. Είναι τότε δυνατόν οι συμβιβασμοί αυτών των μονάδων στο κοινοβούλιο να εμφανίζονται ως το γενικό ορθολογικό στοιχείο, που προκύπτει από τη διαπλοκή των πολλών ιδιαιτέρων συμφερόντων. Με την ανάπτυξη ωστόσο, του βιομηχανικού προλεταριάτου και των τάσεων συγκέντρωσης των μεγάλων καπιταλιστικών συγκροτημάτων, δημιουργούνται στο πολιτικό σύστημα αντιθέσεις που οδηγούν και τη θεωρητική σκέψη να σχετικοποιήσει τις αντιλήψεις σχετικά με την αυτόματη επίτευξη της αρμονίας και την πραγματοποίηση της ιδέας του μέτρου μέσα από τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς.

Αλλά και ο παραλληλισμός οικονομίας και πολιτικής από τον φιλελευθερισμό είναι προβληματικός, γιατί η πολιτική εναρμόνιση των συμφερόντων διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική ισορροπία των δυνάμεων της αγοράς. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για συνειδητό συμβιβασμό στη βάση ρυθμίσεων που εξασφαλίζουν κοινά αποδεκτούς πολιτικούς όρους (λ.χ. απρόσκοπτο ανταγωνισμό), ενώ στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για οικονομικές διαδικασίες λειτουργίας της αγοράς, που δεν γίνονται συνειδητές σε όλη τους την έκταση στους δρώντες, όπως η διαδικασία εξισορρόπησης της προσφοράς προς τη ζήτηση μέσα από τον μηχανισμό του κέρδους. Η σχέση οικονομίας και πολιτικής γίνεται κατανοητή στο φιλελευθερισμό από τη σκοπιά των επιλογών μεμονωμένων ατόμων και όχι ως έκφραση των ιστορικά διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων και του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας (παρόλο που το πρόβλημα του καταμερισμού της εργασίας είναι κεντρικό θέμα στην προβληματική των κλασικών του φιλελευθερισμού, ιδίως στον Α. Smith). Έτσι, το κράτος εμφανίζεται ως "εξωγενής" παράγοντας, ως ένα ουδέτερο στοιχείο, που με την μη-παρέμβασή του εγγυάται ότι οι αυτόματοι μηχανισμοί της αγοράς θα αποκαταστήσουν από μόνοι τους το άριστο κοινωνικό όφελος.

2. Ωφελιμιστική πολιτική θεωρία και αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση.

Στην Αγγλία του 19ου αιώνα, η θεωρητική συζήτηση για τον χαρακτήρα μιας αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης συνδέθηκε με το πνευματικό κίνημα του ωφελιμισμού, κυριότεροι εκπρόσωποι του οποίου ήταν οι J. Bentham, James Mill και J.S. Mill.

Στο αγγλικό πολιτικό σύστημα έχει γίνει ήδη από το 18ο αιώνα ισχυρή η εξουσία του Κοινοβουλίου. Επιπλέον, από το 1760 έχει αρχίσει η "βιομηχανική επανάσταση", η ανάπτυξη δηλαδή της παραγωγής στη βάση της καπιταλιστικής βιομηχανικής επιχείρησης, η οποία επιβάλλει ως αναγκαία την εισαγωγή τεχνικών νεωτερισμών που αποσκοπούν στη μείωση των επιχειρησιακών εξόδων και στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητάς της, προωθώντας με τον τρόπο αυτό την τεχνολογική εξέλιξη στο επίπεδο της συνολικής κοινωνίας. Η οικονομική ανάπτυξη που στηρίζεται στο εμπόριο και στη βιομηχανία, θα κάνει την Αγγλία για έναν αιώνα και περισσότερο, την κυρίαρχη στον κόσμο οικονομική δύναμη.

Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα γίνονται φανερές οι αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης, καθώς πλατιές εργατικές μάζες συνωστίζονται στις πόλεις σε συνθήκες εξαθλίωσης και απειλούνται διαρκώς από την ανεργία. Η μεταρρύθμιση του εκλογικού νόμου το 1832, μολονότι επέτρεψε στις μεσαίες αστικές τάξεις να συμμετάσχουν στο πολιτικό σύστημα και οδήγησε στην αναμόρφωση της δομής των κομμάτων (από τους Tories και τους Whigs ξεπηδούν οι συντηρητικοί και οι φιλελεύθεροι), ωστόσο δεν αναγνώρισε πολιτικά δικαιώματα στις εργατικές μάζες. Αποτέλεσμα των κοινωνικών αυτών συνθηκών ήταν η δημιουργία του κινήματος των Χαρτιστών (Χάρτης του 1838), ενός ευρύτατου εργατικού κινήματος με αιτήματα την αναγνώριση του δικαιώματος της γενικής, ίσης και μυστικής ψηφοφορίας, τη μεταρρύθμιση του Κοινοβουλίου και τις ετήσιες εκλογές. Από τους κόλπους του κινήματος αυτού θα ξεπηδήσουν στα μέσα του 19ου αιώνα τα πρώτα αγγλικά εργατικά συνδικάτα (1868).

Η "ωφελιμιστική" πολιτική θεωρία αποτελεί μίαν αντίδραση απέναντι στη νέα πραγματικότητα. Η κοινωνική ηθική που διατυπώνεται στα έργα των κυριότερων εκπροσώπων της θεωρίας αυτής και οι ωφελιμιστικές ιδέες για το "σωστό" πολίτευμα, είναι επηρεασμένες από τη νέα αυτή πραγματικότητα των μεταβαλλόμενων κοινωνικών σχέσεων, η οποία θέτει σε αμφισβήτηση τις κλασσικές φιλελεύθερες ιδέες. Και οι ωφελιμιστές έχουν φιλελεύθερες ρίζες· η προβληματική τους στηρίζεται στον σκοπό που διατύπωσε ο Hutcheson για την πολιτική: να πραγματοποιεί τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία για τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων. Πως μπορεί όμως να πραγματοποιηθεί ο σκοπός αυτός, όταν στην αναπτυσσόμενη αστική κοινωνία ένα διαρκώς αυξανόμενο τμήμα του πληθυσμού, οι βιομηχανικοί εργάτες, είναι αποστερημένο από περιουσία και δικαιώματα;

Ο κλασσικός φιλελευθερισμός θεώρησε ότι οποιαδήποτε απόπειρα (λ.χ. μέσω της φορολογίας και των κοινωνικών παροχών) να μεταφερθεί εισόδημα από τους πλούσιους ιδιοκτήτες στους φτωχούς εργαζόμενους ή ανέργους, θα αποτελούσε παρέμβαση στον αυτοματισμό της φιλελεύθερης αγοράς, με αποτέλεσμα να μειωθεί η απασχόληση και η κοινωνική ευημερία σε σχέση με το άριστο αποτέλεσμα που θα μπορούσε να επιτευχθεί αν δεν γινόταν η παραπάνω παρέμβαση. Αν, αντίθετα, τα μεμονωμένα άτομα αφήνονταν ελεύθερα να επιδιώκουν τους ατομικούς τους σκοπούς, θα ήταν δυνατόν να επιτευχθεί η ευτυχία του συνόλου στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Τέτοιες αντιλήψεις διατυπώνουν και συγγραφείς του 19ου αιώνα, που βρίσκονται κοντά στην προβληματική του ωφελιμισμού, όπως λ.χ. ο J. Austin. Ο Austin δέχεται ότι η πολιτική εξουσία πρέπει να συμβαδίζει με την ιδιοκτησία. Το καθεστώς ιδιοκτησίας προϋποθέτει ένα καθεστώς νομικών ρυθμίσεων που συμπίπτει με την πολιτική εξουσία, δηλαδή με διαταγές που μπορούν να βρουν εφαρμογή (υπακοή) στην κοινωνία. Η αρχή που νομιμοποιεί όλες αυτές τις ρυθμίσεις και τις αντίστοιχες διαταγές είναι η κρατική κυριαρχία. Οι ιδέες αυτές είναι πολύ κοντά στην κατασκευή του Hobbes. Ωστόσο, στην ωφελιμιστική θεωρία εισέρχε-

ται και ένα στοιχείο που μετριάζει το στοιχείο του ατομικού εγωϊσμού (ο οποίος αποτελεί τη βάση του μοντέλλου του Hobbes και του κλασσικού φιλελευθερισμού). Είναι το στοιχείο της κοινωνικής αλληλεγγύης που υπάρχει ήδη διατυπωμένο στο έργο του A. Smith και βασίζεται στην ιδέα ότι μέσα στη κοινωνική και πολιτική ζωή διαμορφώνεται στα δρώντα άτομα η επίγνωση πως εξαρτώνται όχι μόνο από τα τυφλά αποτελέσματα των οικονομικών αυτοματισμών, αλλά και από την εκτίμηση που τρέφουν γι' αυτά οι άλλοι, από τη φιλία και την καλοπροαίρετη αντιμετώπιση των συνανθρώπων τους. Η επίγνωση αυτή οδηγεί τα δρώντα άτομα σε τύπους ενάρετης και αλληλέγγυας συμπεριφοράς, που είναι ενδεδειγμένη για να τους εξασφαλίζει κοινωνική αποδοχή. Το εγωϊστικό συμφέρον, να εξασφαλίζει κανείς για τον εαυτό του ωφέληματα, δεν έρχεται σε αντίθεση με το ηθικό αίτημα μιας ενάρετης συμπεριφοράς προσανατολισμένης προς τις ιδέες της δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης. Η ευδαιμονία προς την οποία προσανατολίζεται ο ωφελιμισμός προϋποθέτει την πραγμάτωση αξιών μέσα σε ένα κοινωνικό σύνολο. Ήδη, στον αυστηρό ωφελιμισμό του Bentham, που έχει ως αφετηρία την ιδέα της ποσοτικοποίησης των αισθημάτων ηδονής-δυσαρέσκειας των ατόμων και αποσκοπεί στη μεγιστοποίηση του συνολικού ποσού ηδονής, υπάρχουν αξιολογικά στοιχεία (πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδη, "Γέννηση και Θεμελίωση Κανόνων στην Πολιτική Θεωρία", Τομ. "Άμητος", Αθήνα 1984, σελ. 276 επ.). Ο Bentham ορίζει ως σκοπό της νομοθεσίας την ευτυχία της κοινότητας, ενώ θεωρεί ως ψευδή σκοπό την επιδίωξη της "ευτυχίας μιας μειονότητας, που ζημιώνει και ελαττώνει την ευτυχία της πλειονότητας". Ο Bentham εισάγει με τον τρόπο αυτό μια κριτική διάσταση στη θεωρία του, η οποία θέτει σε αμφισβήτηση την εξουσία όταν αυτή τείνει προς την κατεύθυνση να υποστηρίζει τα προνόμια των λίγων σε βάρος των πολλών. Η κοινωνική ευδαιμονία αυξάνει με την εξασφάλιση της διατροφής, της ευμάρειας, της ασφάλειας και της ισότητας για όλη την κοινωνία, ενώ αυτή μειώνεται με την άνιση κατανομή των μέσων εξασφάλισης της ευτυχίας (περιουσία) καθώς και με την

άνιση κατανομή της ίδιας της εξουσίας. Από τις ιδέες αυτές του Bentham συνάγεται μια κριτική των μοναρχικών και αριστοκρατικών πολιτευμάτων, ενώ συνάμα διατυπώνεται το αίτημα διαμόρφωσης τέτοιων θεσμών που να βρίσκουν την πλατιά συναίνεση των κυβερνωμένων.

Προς ανάλογες κατευθύνσεις στρέφει την επιχειρηματολογία του και ο φίλος και συνεργάτης του Bentham, ο James Mill, ο οποίος εντοπίζει την προσοχή του σε προβλήματα αποτελεσματικής λειτουργίας των αντιπροσωπευτικών θεσμών. "Καλή διακυβέρνηση" είναι για τον J. Mill η αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση η οποία συνοδεύεται από ένα σύστημα ελέγχων που αποκλείει τις καταχρήσεις της κυβερνητικής εξουσίας. Οι αντιπρόσωποι που επιλέγει η κοινότητα πρέπει να ελέγχονται από ένα σώμα ελεγκτών, το οποίο με τη σειρά του θα πρέπει να ελέγχεται από τους εκλογείς, ώστε να περιορίζεται στην άσκηση της εξουσίας του (J. Mill, An Essay on Government, VI, VII, VIII). Ο J. Mill αντιλαμβάνεται το βρετανικό συνταγματικό πολίτευμα ως ένα σύστημα εξισορροπήσεων και ελέγχων μεταξύ των εξουσιών, και προτείνει, για την αποτελεσματικότερη λειτουργία του, τη συντόμευση της θητείας των εκλεγμένων οργάνων ώστε να περιοριστεί η δυνατότητα κατάχρησης της εξουσίας. ('Ένα τέτοιο αίτημα είχαν θέσει και οι χαρτιστές).

Με τον J.S. Mill (1806-1873) γιο του James Mill, ο ωφελισμός παίρνει την πιο επεξεργασμένη μορφή του. Εκείνο που τονίζεται ιδιαίτερα στα έργα του είναι ο αξιολογικός-ηθικός χαρακτήρας του ωφελιμισμού. Ο J.S. Mill υποστηρίζει, ακολουθώντας την παράδοση του Bentham, ότι οι κανόνες που διέπουν τις επιμέρους πράξεις μπορούν να αναχθούν στην ηδονή που αυτές παρέχουν στα άτομα, εξαρτάται δε την ηδονή από ποιοτικά κριτήρια, όπως η μόρφωση και το ηθικό ποιόν. Πιστεύει ότι σ' ένα φιλελεύθερο σύστημα, οι ηθικές στάσεις που συνδέουν την ατομική ευδαιμονία με αξίες αλληλεγγύης και συνεργασίας, ευνοούνται και αναπτύσσονται. Βάση της δημοκρατικής θεωρίας είναι το ηθικά συγκροτημένο και αναπτυγμένο άτομο, που βλέπει μέσα στο γενικό καλό και το δικό του καλώς εννοούμενο συμφέρον.

Ο J.S. Mill υποβάλλει σε κριτικό έλεγχο το σύστημα πολιτικών δικαιωμάτων που επικρατεί στην εποχή του, επειδή αποκλείονται με αυτό από την πολιτική συμμετοχή οι μεγάλες μάζες των εργαζομένων. Στους πολιτικούς θεσμούς επιβάλλονται οι απόψεις των εργοδοτών και των ανωτέρων τάξεων. Ο αποκλεισμός των πολλών από την πολιτική συμμετοχή εμποδίζει την ανάπτυξη ενεργών πολιτών, οι οποίοι να αισθάνονται την Πολιτεία ως χώρο όπου μπορούν να δραστηριοποιηθούν, να ασκήσουν δημόσια κριτική και να μεταρρυθμίσουν παρωχημένους θεσμούς. Τονίζει την παιδευτική λειτουργία της δημοκρατίας όπως αυτή πραγματοποιείται με τη συμμετοχή των πολιτών στα δικαστήρια και στην τοπική αυτοδιοίκηση. Θεωρεί ότι ο άμεσος σκοπός της πολιτικής πρέπει να είναι η συμμετοχή όλων στην εξουσία, πράγμα που εξασφαλίζεται στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό στις σύγχρονες κοινωνίες με την "αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση".

Ο J.S. Mill, στο δοκίμιό του για την "Αντιπροσωπευτική Διακυβέρνηση", εντοπίζει το ενδιαφέρον του σε προβλήματα που προκύπτουν στα πλαίσια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από τη συμμετοχή των εργατικών μαζών στην εκλογική διαδικασία. Αν επιχειρηματολογούσε κανείς από τη σκοπιά των εργοδοτών, θα διέκρινε τον κίνδυνο να σχηματιστούν πλειοψηφίες στο Κοινοβούλιο, που θα αντιπροσώπευαν τα ταξικά συμφέροντα των λαϊκών στρωμάτων και θα έπαιρναν αποφάσεις οι οποίες θα έρχονταν σε αντίθεση με τα συμφέροντα όχι μόνο των πλουσίων, αλλά και της κοινωνίας στο σύνολό της (λ.χ. αποφάσεις περιορισμού του ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας, ή ματαίωσης επενδύσεων, που θα είχαν ως αποτέλεσμα απολύσεις). Ο J.S. Mill δεν ταυτίζεται πλήρως με τέτοια επιχειρήματα, ενώ η προβληματική του φτάνει μέχρι το σημείο να δεχτεί ότι τυχόν σοσιαλιστικά μέτρα μπορούν να μειώσουν την παραγωγικότητα της οικονομίας, κι έτσι την κοινωνική ευτυχία. Επιμένει ότι είναι ο αναγκαίος περιορισμός των ταξικών εγωϊστικών συμφερόντων για κάθε πλευρά, όπως επίσης και η εξισορρόπηση των ταξικών συμφερόντων μέσω του κοινοβουλίου. Αίτημά του είναι η

δημοκρατία να "οργανωθεί με τέτοιο τρόπο, που καμιά τάξη, ούτε η πιο πολυάριθμη, να μην είναι σε θέση να οδηγήσει σε πολιτική αποδυνάμωση όλες τις άλλες τάξεις εκτός από τον εαυτό της, ούτε να διευθύνει τη νομοθετική και τη διοικητική εξουσία σύμφωνα με τα δικά της συμφέροντα". Αυτός ο τύπος οργάνωσης της δημοκρατίας δεν θα πρέπει να επιδιωχθεί με την θέσπιση περιορισμών στην άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, αφού η συμμετοχή στους δημοκρατικούς θεσμούς είναι εκείνη που επιτρέπει την πολιτική ωρίμανση των πλατιών μαζών (Ο J. S. Mill αναφέρεται εδώ στη μαρτυρία του Tocqueville για την παιδευτική λειτουργία των αμερικανικών δημοκρατικών θεσμών). Οι εργαζόμενοι θα πρέπει να συμμετέχουν ενεργά στον πολιτικό διάλογο και στις πολιτικές αποφάσεις, διαμορφώνοντας έτσι κριτήρια για το τι απαιτεί κάθε φορά το κοινό όφελος. Για τους λόγους αυτούς ο J.S. Mill συνηγορεί υπέρ της γενίκευσης του εκλογικού δικαιώματος σε όλους τους πολίτες (με εξαίρεση τους αγράμματους, όσους έχουν καταδικαστεί για χρέη ή όσους ζουν από ελεημοσύνες). Επισημαίνει ωστόσο τον "κίνδυνο" ότι με τη γενίκευση του εκλογικού δικαιώματος μπορεί να παίρνονται αποφάσεις "χαμηλής στάθμης", ή αποφάσεις με αποκλειστικά ταξικά κριτήρια. Για να αποφευχθεί ο κίνδυνος αυτός προτείνει ένα σύστημα παροχής περισσότερων ψήφων από μία σε ορισμένους ψηφοφόρους (στους μορφωμένους και σε όσους ασκούν επαγγέλματα που απαιτούν διανοητική και όχι χειρωνακτική εργασία). Με τον τρόπο αυτό ελπίζει ότι είναι δυνατόν να εξισορροπηθεί ο κίνδυνος επιβολής των ταξικών συμφερόντων της πλειοψηφίας των εργαζομένων χωρίς να θιγεί το δημοκρατικό-αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης.

Με τις θεωρητικές αυτές αντιλήψεις του J.S. Mill φανερώνονται τα θεωρητικά και ιστορικά όρια της πολιτικής θεωρίας του ωφελιμισμού. Ο ίδιος ο J.S. Mill κατανοούσε ότι η έννοια του "γενικού οφέλους" σε μια κοινωνία δεν πρόκύπτει μηχανικά από την πρόσθεση των αντιλήψεων περί του ατομικού οφέλους που θεωρείται ότι έχει το επιμέρους άτομο στην κοινωνία αυτή, αλλά, αντίθετα, είναι ένα πρόβλημα που τίθε-

ται σε σχέση με το ιστορικό σύστημα δικαιωμάτων και προνομίων που ισχύουν στην κοινωνία, όπως επίσης και σε σχέση με την κριτική που ασκείται από τις μη προνομιούχες ομάδες στο σύστημα αυτό.

Ο ωφελιμισμός, αντιμετωπίζοντας τα προβλήματα που προέκυπταν από την ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας της αγοράς, έθεσε το ζήτημα της ενσωμάτωσης της αναπτυσσόμενης εργατικής τάξης στα πλαίσια της, μέσω του δημοκρατικού πολιτικού συστήματος χωρίς να τεθεί σε αμφισβήτηση το ισχύον καθεστώς της ιδιοκτησίας.

Μετά τον J.S. Mill, στα πλαίσια της εξελισσόμενης αστικής κοινωνίας, δεν μπόρεσε να επικρατήσει το σύστημα της πολλαπλής ψηφοφορίας που ο ίδιος είχε προτείνει με στόχο την εξασφάλιση της κοινωνίας από την αμφισβήτηση της αναπτυσσόμενης εργατικής τάξης. Ωστόσο, η γενίκευση του εκλογικού δικαιώματος, στα πλαίσια της υποχώρησης της φιλελεύθερης οικονομίας και ανάδυσης της μονοπωλιακής οργάνωσης της καπιταλιστικής επιχείρησης, συνοδεύτηκε από την διεύρυνση και την ισχυροποίηση της εκτελεστικής εξουσίας, τάση που οι προσανατολισμένοι προς τον φιλελευθερισμό ωφελιμιστές είχαν απορρίψει.

3. Σοσιαλισμός και αστική δημοκρατική επανάσταση

Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας συναντάμε πολιτικά προγράμματα που επαγγέλλονται την κοινοκτημοσύνη και τη συλλογική ρύθμιση στη βάση της αλληλεγγύης των βασικών ζητημάτων της κοινωνικής ζωής χρησιμοποιώντας φιλοσοφικά και ηθικά επιχειρήματα. Τα σημαντικότερα σύγχρονα κοινωνιστικά - σοσιαλιστικά προγράμματα στην ιστορία της πολιτικής σκέψης συνδυάζουν ηθικά και οικονομικά επιχειρήματα κατευθύνονται την πολεμική τους κυρίως κατά του ατομικιστικού προγράμματος του φιλελευθερισμού. Θεωρούν ότι η ίδια η δυναμική της αστικής κοινωνίας δείχνει ότι η φιλελεύθερη αντίληψη, που θεωρεί την κοινωνία να μπορεί "από μόνη της" να πραγματοποιεί την άριστη απασχόληση των διαθέσιμων πόρων της κοι-

νώνιας (εργασία και κεφάλαιο), αποτελεί ουσιαστικά μια περίπτωση ενός θεωρητικού μοντέλλου· θα μπορούσε εξίσου να υπάρχει υποαπασχόληση και ανεργία. Ήδη τις αρμονιστικές ιδέες του Α. Smith διαφοροποιεί ο D. Ricardo, ο οποίος δέχεται στην τρίτη έκδοση (1821) του κλασσικού του έργου Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας και της Φόρολογίας (1η έκδ. 1817) ότι η αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από τις μηχανές μπορεί συχνά να βλάπτει την εργατική τάξη. Η πρόταση αυτή μπορεί να συνδεθεί με την ιδέα ότι πηγή του πλούτου των πλουσίων είναι η απλήρωτη εργασία των φτωχών, ιδέα που διατυπώνεται από σοσιαλιστές συγγραφείς όπως ο Owen και ο Godwin.

Ο Ricardo ανάγει την αξία που παράγει η κοινωνία στην εργασία, και δέχεται ότι στο εσωτερικό του εισοδήματος η σχέση μεταξύ των μεγεθών του μισθού και του κέρδους είναι ανταγωνιστική (δηλαδή, με σταθερό εισόδημα, όταν το ένα μέγεθος αυξάνει, αναγκαστικά το άλλο μειώνεται). Από την προβληματική αυτή προκύπτει η αντίληψη ότι η κοινωνία δεν είναι ένα αρμονικό σύνολο, αλλά πεδίο ταξικών αντιθέσεων. Στη κοινωνία λοιπόν αυτή, ενώ η παραγωγή είναι αποτέλεσμα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, η διάθεση του προϊόντος και των παραγωγικών μέσων γίνεται βάσει τίτλων ιδιοκτησίας που κατέχουν λίγοι ιδιοκτήτες, χωρίς να ερωτηθούν οι πολλοί εργαζόμενοι. Από την προσέγγιση αυτή συνάγεται ότι το κράτος παρουσιάζεται ως ο εγγυητής αυτής της τάξης πραγμάτων.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, μαζί με το αίτημα για τη γενίκευση του εκλογικού δικαιώματος, διατυπώνονται σοσιαλιστικές απόψεις οι οποίες συνιστούν το περίγραμμα ενός προγράμματος σχετικά με τα μέτρα που θα πάρει η εργατική πλειοψηφία μόλις κατορθώσει να διαμορφωθεί και να συγκροτηθεί στο επίπεδο του κοινβουλίου. Η συγκρότησή της θεωρείται βέβαιη, αφού η εργατική τάξη, ως αποτέλεσμα των ρυθμών εκβιομηχάνισης, τείνει ν'αποτελέσει την πλειοψηφία του πληθυσμού. Τα σοσιαλιστικά προγράμματα του τύπου αυτού περιλαμβάνουν μακροπρόθεσμα μέτρα, όπως την κατάργηση όσων εισοδημάτων δεν προέρχονται από εργασία, την κατάργηση του κληρονομικού δι-

καίου, την κοινωνικοποίηση των μέσω παραγωγής, και βραχυπρόθεσμα μέτρα, στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας, όπως τον έλεγχο, μέσω του κράτους, της οικονομίας ώστε να αποκλεισθεί η ανεργία και η εξαθλίωση των εργαζομένων, τη μεταφορά εισοδήματος από τους ιδιοκτήτες στους εργαζόμενους μέσω ενός συστήματος κοινωνικών παροχών (π.χ. εργατική ασφάλιση) και τη μεταφορά πόρων από τον ιδιωτικό στο δημόσιο τομέα (προγράμματα κρατικών επιχειρήσεων ή οικονομικών ενώσεων των εργαζομένων). Οι αντιλήψεις που συγκροτούν τα προγράμματα αυτά, συνοδεύονται από ιδέες σχετικά με τον εκδημοκρατισμό της οικονομίας και του κράτους.

Στα πλαίσια αυτά, η σχέση του σοσιαλισμού με τη δημοκρατία οριοθετείται σύμφωνα με ένα κριτήριο που συνδέει τα μεταρρυθμιστικά ή επαναστατικά προγράμματα με τη δυνατότητα πραγματοποίησης των παραπάνω σοσιαλιστικών στόχων. Αναπτύσσεται μ'άλλα λόγια μια προβληματική που διερευνά κατά πόσο υπάρχει η δυνατότητα, μέσα στο θεσμικό πλαίσιο του τυπικού κοινοβουλευτισμού, και της κρατικής εγγύησης της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, να προωθηθούν σοσιαλιστικοί στόχοι. Δηλαδή, μέχρι ποιό βαθμό μπορεί να πραγματοποιηθεί ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα στα πλαίσια της κοινωνίας αυτής και ποιά είναι τα όρια του; ή, ακόμη, πως πρέπει να εκτιμηθεί το πλαίσιο αυτό; Απλώς ως μέσο για να ισχυροποιηθεί το σοσιαλιστικό κίνημα, χρησιμοποιώντας το κοινοβούλιο μόνο και μόνο για να συμμετέχει, ως σοσιαλιστικό κοινοβουλευτικό κόμμα, στην παραγωγή των νομοθετικών ρυθμίσεων; Ή, θεωρείται ότι το αστικό δημοκρατικό σύστημα περιέχει αξίες, όπως την αρχή λήψης των αποφάσεων από την πλειοψηφία, την άσκηση της κριτικής από την μειοψηφία, την αρχή του διαλόγου και της δημοσιότητας, οι οποίες πρέπει να διατηρηθούν ως άξονες του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, και μάλιστα ναποτελέσουν συστατικό του στοιχείο;

Ιστορικά, η έννοια του σοσιαλισμού διαφοροποιείται από την έννοια της δημοκρατίας μόνο με την ανάπτυξη του βιομηχανικού προλεταριάτου και την προβολή του αιτήματός του για

τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας. Πριν από τη βιομηχανική επανάσταση, στα έργα πολλών θεωρητικών, το "σοσιαλιστικό" στοιχείο, όπως συνδέεται με την ανάδυση του βιομηχανικού προλεταριάτου, βρίσκεται, στην πολιτική θεωρία, αναμειγμένο με το "δημοκρατικό". Έτσι, στην αντίληψη περί δημοκρατίας του Robespierre και του Jefferson, η ιδέα της απελευθέρωσης από το παραδοσιακό πολιτικό σύστημα των προνομίων και η εγκαθίδρυση πολιτικής δημοκρατίας συνδέεται με την ιδέα της ενεργού συμμετοχής των πλατιών μαζών και της άρσης των κοινωνικών ανισοτήτων. Διατυπώνονται αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και κοινωνικής δημοκρατίας, που έρχονται σε αντίθεση με τις αντιλήψεις και τις πρακτικές του άκρατου ατομισμού.

Οι ιδέες του Jefferson και του Robespierre αναφέρονται στο λαό -ο οποίος θα πρέπει να πραγματοποιήσει τη δημοκρατία- και όχι αποκλειστικά στην εργατική τάξη, η οποία πριν από τη βιομηχανική επανάσταση ήταν ασθενής. Το κίνημα του λαού, έτσι όπως το αντιλαμβάνονται, είναι στην πραγματικότητα μια συμμαχία από εκπροσώπους πολλών κοινωνικών τάξεων. (Ιδιαίτερο ρόλο παίζουν, στην Αμερική, οι αγροτικές μάζες, και στη Γαλλία, οι "πατριώτες" μικροαστοί). Η ιδέα της συμμετοχής πλατιών λαϊκών στρωμάτων σε μια δική τους δημοκρατία έχει ριζοσπαστικό χαρακτήρα και έρχεται σε αντίθεση με αντιλήψεις που δέχονται ότι στον αντιπροσωπευτικό κοινοβουλευτισμό εκπροσωπούνται κυρίως τα συμφέροντα των ιδιοκτητών και των μορφωμένων. Η αντίληψη αυτή της ριζοσπαστικής δημοκρατίας οδήγησε στο εξισωτικό σοσιαλισμό του Babeuf, που αντιπαρέβαλε τις ιδέες της γαλλικής επανάστασης για τη γενική ελευθερία και την ισότητα στην πραγματική ανισότητα που επικρατούσε στην κοινωνία. Ο Babeuf και οι οπαδοί του, προσπάθησαν να επιβάλλουν τις αντιλήψεις τους με εξέγερση· η εξέγερση τους αυτή (Συνωμοσία των Ίσων) απέτυχε το 1796, αλλά οι ιδέες τους εξακολούθησαν να ασκούν επιρροή κατά τον 19ο αιώνα και επέδρασαν σε πολλούς θεωρητικούς και ανθρώπους της πολιτικής πράξης, όπως λ.χ. στον Blanqui (Πρβλ. Κ. Ψυχοπαί-

δη, Δημοκρατία και Σοσιαλισμός στον Κασσικό Μαρξισμό, σελ. 8 επ.). Το χαρακτηριστικό των ιδεών αυτών είναι ο υπερτονισμός της πράξης, με την έννοια της βίαιης επέμβασης στα πολιτικά πράγματα και της άσκησης αυταρχικής εξουσίας ώστε να προστατευτούν οι επιτεύξεις της εξισωτικής δημοκρατίας.

Στη Γαλλία, το πρόγραμμα της επανάστασης τους 1789 δεν ολοκληρώθηκε μονομιάς, αλλά μέσα από αγώνες, που οδήγησαν στη διαφοροποίηση των αντιλήψεων για την έννοια και τη σημασία της δημοκρατίας. Μετά από την ήττα του Ναπολέοντα και την παλινόρθωση των Βουρβόνων εγκαθιδρύεται επαναστατικά η μοναρχία του Λουδοβίκου Φιλίππου που επαναφέρει στην πράξη στην εξουσία τα ισχυρά αστικά στρώματα (Πρβλ. M. Duverger, *Institutions*, σελ. 433 επ.). Το 1848, η αστική επανάσταση, στην οποία συμμετέχει και το νεοδιαμορφωμένο προλεταριάτο, επιχειρεί να εισαγάγει δημοκρατική διακυβέρνηση. Στην επανάσταση αυτή διαμορφώνονται διάφορες τάσεις και αντιλήψεις για τον χαρακτήρα του δημοκρατικού κράτους. Η μια απ' αυτές είναι η αστική ρεπουμπλικανική, η άλλη η σοσιαλιστική δημοκρατική (Louis Blanc). Δίπλα σ' αυτές υπάρχουν "δυναστικές" τάσεις που υποστηρίζουν τη μοναρχία, καθώς και τάσεις που εκφράζονται από τα κόμματα των μεγαλοαστών ρεπουμπλικανών. Ένα πολιτικά ενεργό και ταξικά συνειδητό τμήμα του παρισινού προλεταριάτου συμμετέχει στις επαναστατικές διαδικασίες για την εγκαθίδρυση κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και τη μεταρρύθμιση του εκλογικού νόμου, επιδιώκοντας να δώσει κοινωνικό χαρακτήρα στους δημοκρατικούς θεσμούς.

Οι δημοκράτες σοσιαλιστές του L. Blanc πιστεύουν ότι μέσω του Κράτους θα πρέπει να παταχθεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Το Κράτος πρέπει να γίνει ο μεγαλύτερος ιδιοκτήτης κεφαλαίου, που θα ελέγχει τα ιδιωτικά επιχειρηματικά κέρδη και θα χρηματοδοτεί τις οικονομικές ενώσεις τις οποίες θα δημιουργούν οι εργάτες. Οι ιδέες αυτές για μια κοινωνική δημοκρατία, οδήγησαν τον L. Blanc στην οργάνωση εθνικών εργαστηρίων στη βάση της συμμετοχής των παραγωγών. Τα πειράματα αυτά απέτυχαν καθώς έρχονταν σε σύγκρουση με τις επιδιώξεις

των ρεπουμπλικανών και των συντηρητικών.

Η εργατική εξέγερση κατά της Εθνοσυνέλευσης καταπνίγεται και δημιουργείται μια ισορροπία μεταξύ ρεπουμπλικανικών και συντηρητικών δυνάμεων που επιτρέπει στον Λουδοβίκο Βο - ναπάρτη να εγκαθιδρύσει δικτατορία.

4. Η μαρξιστική κριτική στην αστική δημοκρατία

Στις δεκαετίες του 1840 και του 1850, διατυπώνεται στη Γερμανία από τον Μαρξ και τον Ένγκελς ένας ιδιαίτερος τύ - πος κριτικής της αστικής κοινωνίας και των κλασσικών θεωρι - ών, που είχαν ως αντικείμενο τους την περιγραφή και την αξιολόγησή της. Ο ιδιαίτερος αυτός τύπος κριτικής συγκροτεί - ται στη βάση των ακόλουθων χαρακτηριστικών:

- η ανάλυση προσανατολίζεται στον καταμερισμό της εργα - σίας και στις παραγωγικές κοινωνικές δυνάμεις ως όρους για την υλική αναπαραγωγή της ζωής (υλισμός).

- τονίζεται ιδιαίτερα ο ιστορικός χαρακτήρας των κοινω - νικοπολιτικών σχηματισμών (ιστορικότητα).

- διερευνώνται, από τη μια μεριά, οι ιδιαίτεροι τύποι ε - ξέλιξης των κοινωνικών αντιθέσεων που προκύπτουν μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής στην αστική κοινωνία, και από την άλλη μεριά, οι μεθοδολογικές συνέπει - ες που προκύπτουν από την ιδιαιτερότητα αυτή του αντικειμέ - νου για την κοινωνική επιστήμη (διαλεκτική των κοινωνικών σχέσεων και διαλεκτική μέθοδος), και

- διαμορφώνεται η αντίληψη για τον χαρακτήρα της χειραφε - τητικής επαναστατικής πράξης των εργαζομένων, πράξης που συγ - κροτείται μέσα από κοινωνικές αντιθέσεις και η οποία θα ο - δηγήσει στην υπέρβαση του αστικού κοινωνικού σχηματισμού και στην εγκαθίδρυση σοσιαλιστικής-κομμουνιστικής κοινωνίας (πραξεολογία και θεωρία της επανάστασης).

Οι αντιλήψεις του Μαρξ και του Ένγκελς αναπτύσσονται από τα έργα των αρχών της δεκαετίας του 1840, όπου η κριτι -

κή είναι ακόμη επηρεασμένη από φιλοσοφικά επιχειρήματα, ως το έργο της ωριμότητας, που επικεντρώνεται στην κριτική της αστικής πολιτικής οικονομίας.

Στο νεανικό έργο του Μαρξ, η ιδέα του σοσιαλισμού είναι συνυφασμένη με ένα αξιολογικό και ανθρωπολογικό ιδεώδες: το ιδεώδες της ανθρώπινης ουσίας που θα πραγματοποιηθεί καθώς θα αναπτύσσονται οι "δυνάμεις" του ανθρώπινου γένους σε μια κοινότητα αλληλεγγύης και συνεργασίας μεταξύ χειραφετημένων ανθρώπων. Μέσα σε μια τέτοια κοινότητα ο άνθρωπος είναι ο εαυτός του, πραγματοποιεί τη φύση του.

Το μαρξιστικό αυτό ιδεώδες του νεανικού έργου είναι επηρεασμένο από την ανθρωπολογία του L. Feuerbach, ο οποίος στο έργο του "Η Ουσία του Χριστιανισμού" (Wesen des Christentums, 1841) αναπτύσσει την ιδέα μιας ανθρωπολογικής ενότητας, της ενότητας του ανθρώπινου "γένους", που πραγματοποιείται στην αγάπη μεταξύ των ανθρώπων.

Η μαρξική θεωρία ανατρέχει στη φούερμαχσιανή ανθρωπολογία με στόχο την κριτική της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Στην κοινωνία αυτή, ο άνθρωπος δεν είναι ο εαυτός του, είναι αποξενωμένος και αλλοτριωμένος. Για να είναι ο εαυτός του, θα έπρεπε να έχει τη δυνατότητα ο ίδιος, ως ον που έχει ανάγκες και ζει σε κοινότητα με άλλους ανθρώπους, να πάρει στα χέρια του ό,τι έχει σχέση με την ικανοποίηση των αναγκών του και με τις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους. Στην υφιστάμενη όμως κοινωνία, μεταξύ της ανάγκης και του μέσου που θα την ικανοποιήσει, μεσουλαβεί το χρήμα, οι απρόσωπες ανταλλακτικές σχέσεις που προκύπτουν στην αγορά. Το ίδιο συμβαίνει και στις διαπροσωπικές σχέσεις. Αυτές δεν καθορίζονται από την άμεση προσωπική επαφή μεταξύ των ανθρώπων, αλλά επηρεάζονται από την "αξία" που έχουν τα πρόσωπα ως ατομικοί ιδιοκτήτες χρήματος και υλικών αγαθών. Επομένως, η άρση της αλλοτρίωσης (που αποτελεί αίτημα το οποίο προκύπτει από το νεανικό αξιολογικό ιδεώδες) προϋποθέτει μια χειραφετητική πράξη που θα ξεπεράσει τους χωρισμούς μεταξύ ανθρώπου, ανάγκης και άλλου ανθρώπου, θα ξεπεράσει δηλαδή την

κοινωνία της ατομικής ιδιοκτησίας, της αγοράς και του χρήματος, και θα αποκαταστήσει την ενότητά τους σε μια κοινωνία της αλληλεγγύης. Με την έννοια αυτή, η θεωρία και η κριτική αποσκοπούν στον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό (στο "κοινωνικό" και στο "κοινό").

Η προβληματικά αυτή οδηγεί τον Μαρξ στη μετάθεση του κέντρου βάρους της έρευνας από τη "φύση του ανθρώπου" και από το ανθρωπολογικό ιδεώδες, στον χώρο του προσδιορισμού του χαρακτήρα και των λειτουργιών της υπάρχουσας κοινωνίας. Για να προκύψει χειραφετητική πράξη, πρέπει αυτή να γίνει δυνατή στις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες. Η ανάλυση λοιπόν οδηγείται προς τη μελέτη των συνθηκών αυτών, προς τις προϋποθέσεις διαμόρφωσης τους και αλλαγής τους. Διαπιστώνει έτσι ο Μαρξ ότι η "ουσία του ανθρώπου" και οι ανθρώπινες δυνατότητες, είναι ιστορικές κατηγορίες. Η κατανόηση του χαρακτήρα των ιστορικών κοινωνιών επιτρέπει τη διερεύνηση των ιστορικών δυνατοτήτων αλλαγής τους. Έτσι, η μόνη επιστημονική προσέγγιση της κοινωνίας φαίνεται να είναι η ιστορική.

Στη "Γερμανική ιδεολογία", ένα έργο του Μαρξ και του Ένγκελς στου 1845/46, διευκρινίζεται το νόημα που δίνεται στους όρους "ιστορία" και "ιστορικό". Η ιστορικότητα των κοινωνιών μπορεί να κατανοηθεί μέσα από την παραγωγή των μέσων για την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών, δηλαδή από την παραγωγή της ίδιας της υλικής ζωής (Πρβλ. "Γερμανική ιδεολογία", I, σελ. 73 επ.). Η ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών μέσω καθορισμένων ιστορικά παραγωγικών μέσων οδηγεί σε νέες ανάγκες και στην εξέλιξη των μέσων παραγωγής. Επιπλέον, οι φυσικές σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους, οι οποίες οδηγούν στη φυσική αναπαραγωγή τους (οικογένεια), διαφοροποιούνται κοινωνικά καθώς αναπτύσσεται ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. "Λέγοντας κοινωνική εννοούμε τη συνεργασία πολλών ατόμων, άσχετο κάτω από ποιές συνθήκες, με ποιο τρόπο και για ποιο σκοπό. Από δω προκύπτει ότι ένας καθορισμένος τρόπος παραγωγής, ή βιομηχανικό στάδιο, συνδυάζεται πάντα μ'έναν καθορισμένο τρόπο συνεργασίας ή κοινωνικό στάδιο, και αυτός ο τρόπος συνεργασίας είναι ο ίδιος μια

παραγωγική δύναμη" (στο ίδιο, σελ. 75). Η ιστορικότητα των κοινωνιών εντοπίζεται στον χαρακτήρα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, στο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στη συγκεκριμένη κοινωνία, και στις αντίστοιχες σχέσεις που προκύπτουν στο επίπεδο αυτό μεταξύ των ανθρώπων. Από αυτό το πλέγμα των σχέσεων θα προκύψει τελικά τι "είναι ο άνθρωπος". Οι ανθρώπινες δυνάμεις, η διάνοια, η αίσθηση και η φαντασία αναπτύσσονται μέσα σε κοινωνικές σχέσεις. Στη σύγχρονη εποχή, οι σχέσεις αυτές προκύπτουν από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στο επίπεδο της σύγχρονης βιομηχανίας. Έκφραση του σύγχρονου καταμερισμού της εργασίας και της βιομηχανίας είναι οι σύγχρονες σχέσεις της ατομικής ιδιοκτησίας. Οπότε, και η ατομική ιδιοκτησία δεν πρέπει να θεωρείται ως κάτι Α priori καλό ή κακό (ανάλογα δηλαδή, με το κατά πόσο ικανοποιεί ή όχι φιλοσοφικά και ανθρωπολογικά κριτήρια), αλλά πρέπει να αναλύεται ως έκφραση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. "Καταμερισμός της εργασίας και ατομική ιδιοκτησία είναι εξάλλου εκφράσεις ταυτόσημες" (στο ίδιο, σελ. 78). Η μαρξική προβληματική όπως διατυπώνεται στη "Γερμανική ιδεολογία" δεν εντοπίζει πια το στοιχείο ότι η ανθρώπινη ουσία αλλοτριώνεται με την ατομική ιδιοκτησία και το χρήμα, αλλά στρέφεται προς τον καταμερισμό της εργασίας και αναζητά τους ιστορικούς και κοινωνικούς όρους που θα επιτρέψουν την χειραφετητική πράξη η οποία θα ξεπεράσει τις υπάρχουσες σχέσεις ιδιοκτησίας.

Η εξέλιξη αυτή της θεωρίας του Μαρξ από κριτική της αλλοτρίωσης σε θεωρία και κριτική του καταμερισμού της εργασίας έχει συνέπειες για την εξέλιξη της αντίληψής του για την πολιτική και τη σχέση της με την κοινωνία. Το 1843, στην "Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου", το πολιτικό ιδεώδες προς το οποίο προσανατολίζεται ακόμη ο Μαρξ είναι ανθρωπολογικό. Ο Μαρξ ασκεί κριτική στην εγγελιανή θεωρία της κυριαρχίας, που βλέπει στην κυριαρχία του απολυταρχικού ηγεμόνα, ο οποίος επιβάλλει τη βούληση του στην κοινωνία, την πραγμάτωση του φιλοσοφικού σκοπού

στην ιστορία. Για τον Μαρξ, κυρίαρχος δεν είναι ο ένας ηγεμόνας, αλλά κάθε υποκείμενο, που είναι -πρέπει να είναι- κύριος του εαυτού του, και έρχεται -πρέπει να έρχεται- σε συνειδητές σχέσεις αλληλεγγύης με τους συνανθρώπους του. Την κατάσταση αυτή της κοινωνίας των αυτόνομων, κυρίαρχων και αλληλέγγυων υποκειμένων ονομάζει ο Μαρξ δημοκρατία: "Στη δημοκρατία κανένα στοιχείο δεν αποκτά άλλη σημασία από αυτήν που του αρμόζει. Ο καθένας είναι ένα σημείο του όλου δήμου". Ο λαός αυτοκαθορίζεται, είναι "πραγματικός" λαός, οι άνθρωποι είναι "πραγματικοί" άνθρωποι, και η κοινωνική σχέση είναι ελεύθερο προϊόν του ανθρώπου. Οπότε, στη δημοκρατική κοινωνία εξαφανίζεται και η διάσταση μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής. Στη μοναρχία, σε αντίθεση με τη δημοκρατία, ένα μέρος (ο μονάρχης) καθορίζει το όλο, οπότε δεν πραγματοποιείται το ιδεώδες της ανάπτυξης των μερών του όλου. Η "μορφή" (η εξουσία) "παραποιεί" το περιεχόμενο, δηλαδή την κοινωνία, το δήμο. (Πρβλ. Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας, ελλ. μετ. σε. 64).

Ο Μαρξ, με αφετηρία το δημοκρατικό ιδεώδες, ασκεί κριτική και στο αντιπροσωπευτικό (ρεπουμπλικανικό) πολίτευμα. Εδώ δεν υπάρχει εξουσία του ενός σημείου της κοινωνίας πάνω σε όλη την κοινωνία. Υπάρχει όμως ένας χωρισμός μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής (ο οποίος υπάρχει και στη μοναρχία). Το κράτος συνίσταται ως επιμέρους μορφή κατεξουσίασης δίπλα στην κοινωνία, έτσι ώστε κάθε άνθρωπος να διασπάται σε πολίτη (μέλος του κράτους) και σε ιδιώτη (μέλος της αστικής ιδιωτικής κοινωνίας). Ήδη στο κείμενο αυτό του 1843, ο Μαρξ επισημαίνει την ιδιαιτερότητα της εξουσίας στη σύγχρονή του αστική κοινωνία. Σε αντίθεση με την προαστική φεουδαρχική μορφή εξουσίας, στην οποία υπάρχει διάχυση του πολιτικού στοιχείου σε όλη την κοινωνία (φεουδαρχικά δικαιώματα, προνόμια των διαφόρων "τάξεων"), το σύγχρονο κράτος (με τη ρεπουμπλικανική, αλλά και με την απολυταρχική του μορφή) τίθεται δίπλα στην κοινωνία, σαν ένα ιδιαίτερο πεδίο εξουσίας που λειτουργεί διασφαλίζοντας τα ιδιαίτερα συμφέροντα που εκδηλώνονται

και δρουν στην κοινωνία αυτή. Ποια είναι η κοινωνία αυτή και σε τι συνίστανται τα ιδιαίτερα συμφέροντα που δρουν σε αυτή, δεν είναι ακόμη ξεκαθαρισμένο το 1843. Αναφέρεται η αρχή του ιδιωτικού συμφέροντος· διπλά στα ιδιωτικά συμφέροντα υπάρχουν ακόμη τα συντεχνιακά συμφέροντα της παλιάς κοινωνίας, αλλά εμφανίζεται ως νέο στοιχείο και η "τάξη" της εργασίας, που δεν αποτελεί έναν οποιονδήποτε όμιλο της αστικής κοινωνίας, αλλά το έδαφος, πάνω στο οποίο στηρίζεται όλη η κοινωνία (στο ίδιο, σελ. 123).

Στη "Γερμανική ιδεολογία", η αντίληψη του Μαρξ για την κοινωνία είναι περισσότερο επεξεργασμένη και έχει αναπτυχθεί αντίστοιχα η θεωρητική έννοια του Κράτους. Η κοινωνία είναι η αστική κοινωνία που προέκυψε ιστορικά από τον καταμερισμό της εργασίας. Στην κοινωνία αυτή, η αμοιβαία αλληλεξάρτηση των ατόμων και οι σχέσεις συνεργασίας δεν ρυθμίζονται συνειδητά, αλλά προκύπτουν εκ των υστέρων ως άποροια ατομικών οικονομικών επιλογών που έχουν ως κίνητρο ιδιωτικά συμφέροντα. Το συμφέρον της αναπαραγωγής της κοινωνίας (γενικό συμφέρον), αποτελεί το μη ηθελημένο αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των ατομικών συμφερόντων. Το γενικό συμφέρον της κοινωνίας, το οποίο είναι ουσιαστικά η ίδια της η υπόσταση που συνίσταται στον καταμερισμό της εργασίας, φαίνεται να πραγματώνεται στο κράτος, στη σφαίρα της πολιτικής που βρίσκεται δίπλα στην κοινωνική σφαίρα των ατομικών συμφερόντων. Αυτό είναι σωστό, με την έννοια ότι το Κράτος, εξασφαλίζοντας τους γενικούς όρους του ανταγωνισμού των ιδιωτικών συμφερόντων στην αγορά (ασφάλεια, τήρηση συμβατικών υποχρεώσεων), αποτελεί αναγκαίο στοιχείο του σύγχρονου καταμερισμού της εργασίας που επιτρέπει την αναπαραγωγή της κοινωνίας. Είναι όμως λανθασμένο, με την έννοια ότι στο Κράτος, το κοινό συμφέρον των ιδιοκτητών μέσων παραγωγής (που συνίσταται στην αναπαραγωγή της κοινωνίας ως αστικής κοινωνίας της αγοράς), εμφανίζεται με τη μορφή του συμφέροντος όλης της κοινωνίας, δηλαδή και των μη ιδιοκτητών προλεταρίων. Στο πολιτικό σύστημα της αστικής κοινωνίας, οι συγκρούσεις μεταξύ

τάξεων (ιδιοκτητών και μη ιδιοκτητών) δεν εμφανίζονται ως τέτοιες, αλλά ως συγκρούσεις μεταξύ κομμάτων στα πλαίσια των αστικών θεσμών, δηλαδή στη βάση της αποδοχής της αστικής κοινωνίας. Οι συγκρούσεις όπως εμφανίζονται είναι "απατηλές μορφές" των πραγματικών ταξικών συγκρούσεων.

Η δυναμική των συγκρούσεων αυτών στην αστική κοινωνία, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της "Γερμανικής Ιδεολογίας", οδηγεί αναγκαστικά στο ξεπέρασμα της κοινωνίας αυτής και στην εγκαθίδρυση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας. Η ίδια η εξέλιξη της βιομηχανίας, που δημιούργησε το βιομηχανικό προλεταριάτο, έρχεται, σ'ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξής της, σε αντίθεση με την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής. Το προλεταριάτο που διαμορφώθηκε μαζί με την καπιταλιστική επιχείρηση θα είναι ο φορέας της επαναστατικής ιδιοποίησης των μέσων παραγωγής και της κοινωνικοποίησης του πλούτου, που μέχρι τώρα βρισκόταν σε ιδιωτικά χέρια. Στη "Γερμανική Ιδεολογία" βέβαια δεν διερευνώνται οι προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες θα συμβεί αυτό.

Η ανάγκη διερεύνησης των όρων της επαγγελόμενης επανάστασης, οδήγησε τον Μαρξ σε συστηματικές μελέτες της οικονομικής δομής της αστικής κοινωνίας. Τα αποτελέσματα των πολιτικο-οικονομικών του ερευνών διατυπώνονται στα τέλη της δεκαετίας του 1850, σε μια σειρά κειμένων, όπως η "Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" (1859) το "Κεφάλαιο" (Α' τόμος 1867) και τα Grundrisse, στα οποία περιέχονται σημειώσεις και αναλύσεις από τα έτη 1857/58. (Αποσπάσματα υπάρχουν σε ελληνική μετάφραση στα: "Ο Άνθρωπος στην εργασία και στη συνεργασία" και "Προκαπιταλιστικές οικονομικές μορφές").

Στα κείμενα αυτά διαμορφώνεται μια αντίληψη για τη πολιτική και το Κράτος ως στοιχεία που εγγυώνται την αναπαραγωγή της κοινωνίας, και των οποίων οι λειτουργίες είναι συνυφασμένες με τις διαδικασίες τεχνικής ανάπτυξης της κοινωνίας και τον καταμερισμό της εργασίας, που αναλύονται στα πλαίσια της θεωρίας της αξίας. Οι κλασσικές ιδέες του ιδεαλιστικού φυσικού δικαίου, οι ιδέες της ελευθερίας και της ι-

σότητας, αναλύονται ως μορφές που προκύπτουν από την ανταλλαγή, ως νομικοπολιτικοί χαρακτήρες που εμφανίζονται στην αγορά και ορίζουν στόχους και τρόπους συμπεριφοράς των δρώντων, διαμεσολαβώντας έτσι σχέσεις εκμετάλλευσης. (Πρβλ. για τα επόμενα, Κ. Ψυχοπαίδη, Δημοκρατία και Σοσιαλισμός, σελ. 29 επ.). Η ελευθερία, όπως την κατανοεί ο Μαρξ, προκύπτει ιστορικά ως κοινωνική σχέση της ελεύθερης από τα φεουδαλικά-συντεχνιακά δεσμά εργασίας που μεταβάλλεται σε εμπόρευμα στα πλαίσια της αστικής αγοράς, με το ελεύθερο από συντεχνιακές και κρατικές προνομιακές ρυθμίσεις κεφάλαιο, που μεταβάλλεται κι αυτό σε εμπόρευμα και χρήμα. Στην αστική αγορά, οι ανταλλαγές που διαμεσολαβούν τις κοινωνικές σχέσεις, προϋποθέτουν την ελευθερία των συμβάσεων, την ιδιοποίηση του εμπορεύματος του άλλου προσώπου μέσω της σύμφωνης βούλησής του και όχι μέσω του πολιτικού καταναγκαστικού μηχανισμού. Η ισότητα προκύπτει από την ανταλλαγή ισοδυνάμων αντικειμένων μεταξύ νομικά ίσων ανταλλασσόντων (Grundrise, σελ. 152-162, ελλ. "Ο Άνθρωπος...", σελ. 63-74). Στην αστική κοινωνία οι άνθρωποι έρχονται σε επικοινωνία μεταξύ τους μέσω της ανταλλαγής, είναι ίσοι ως ανταλλάσσοντες, και ανταλλάσσουν ισοδύναμα εμπορεύματα, που για την παραγωγή τους απαιτείται ίση εργασία. Η διαδικασία ανταλλαγής ισοδυνάμων είναι η μορφή που παίρνει ο καταμερισμός της εργασίας στην κοινωνία αυτή. Πολιτική προϋπόθεση της ανταλλαγής είναι η εγγύηση μέσω του αστικού κράτους, ότι το ένα άτομο δεν μπορεί να αποσπάσει με βίαιο τρόπο, ούτε να καρπωθεί με προνομιακό τρόπο, τα περιουσιακά στοιχεία του άλλου ατόμου, αλλά ιδιοποιείται τα στοιχεία αυτά μόνο μέσω της σύμφωνης βούλησης του άλλου ατόμου, που εμφανίζεται ως αντισυμβαλλόμενο στην αγορά. Στα πλαίσια αυτά, το κάθε άτομο οριοθετεί δικούς του εγωϊστικούς σκοπούς. Ο σκοπός του ενός είναι το μέσο για την επίδωξη του σκοπού του άλλου. Η κοινότητα των συμφερόντων δεν είναι η ίδια σκοπός, αλλά πραγματώνεται "πίσω από την πλάτη" των δρώντων και συνίσταται στον καταμερισμό της εργασίας και στην αναπαραγωγή της συνολικής κοινωνίας.

Ο Μαρξ λοιπόν θεωρεί την ελευθερία και την ισότητα ως νομικοπολιτικούς όρους της διαδικασίας εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης στον καπιταλισμό. Η συνολική κοινωνική εργατική δύναμη ανταλλάσσεται έναντι του συνόλου των μισθών, οι οποίοι επιτρέπουν στην εργατική τάξη να ιδιοποιείται μόνο ένα μέρος από το συνολικό κοινωνικό προϊόν (παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για την εργατική τάξη), ενώ το υπόλοιπο (παραγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών και άυλων, αγαθών για την κατανάλωση των ιδιοκτητών μέσω παραγωγής, νέες επενδύσεις) το καρπούται η τάξη των μη εργαζομένων ιδιοκτητών βάσει των τίτλων ιδιοκτησίας τους. Η διαδικασία αυτή πραγματοποιείται μέσω ενός νομικού πλαισίου, που εγκαθιδρύει την ελευθερία και την ισότητα, τις οποίες θεωρητικοί όπως ο Rousseau και ο Καντ τις ανήγαγαν σε ιδεαλιστικές αξίες.

Το πολιτικό σύστημα της αστικής κοινωνίας περιγράφεται στο 8ο κεφάλαιο του Α' τόμου του Κεφαλαίου ως χώρος έκφρασης ταξικών αντιθέσεων και συσχετισμού ταξικών δυνάμεων. Ο Μαρξ βλέπει στη νομική ρύθμιση του μεγέθους της εργάσιμης μέρας (αποκλεισμός της υπερβολικής εκμετάλλευσης μέχρι εξαντλήσεως των εργατών, ή αποκλεισμός της απασχόλησης μικρών παιδιών) μια κρατική λειτουργία "κοινωνικού συμφέροντος", τη διατήρηση δηλαδή της κοινωνικής εργατικής δύναμης. Η ρύθμιση αυτή είναι ένα αίτημα της εργατικής τάξης, που σχηματίζεται και αναπτύσσεται με την ίδια την ανάπτυξη της καπιταλιστικής βιομηχανίας. Από την άλλη μεριά είναι κοινόσυμφέρον των καπιταλιστών ως τάξη, συμφέρον που ο ανταγωνισμός μεταξύ τους, τους εμποδίζει να συνειδητοποιήσουν. Το κράτος, καθώς επεμβαίνει και ρυθμίζει με ενιαίο τρόπο την εργάσιμη μέρα, εγγυάται τη γενικότητα του μέτρου, άρα και τη διαφορά των όρων του ανταγωνισμού. Στη διαφοροποιημένη ανάλυση του Μαρξ, εξετάζονται οι διαδικασίες σχηματισμού των δικαιικών ρυθμίσεων μέσα από συμφέροντα των τάξεων, όπως εκφράζονται στο πολιτικό επίπεδο.

Με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στην αστική κοινωνία, αναπτύσσεται η εργατική τάξη και οργανώνεται σε

εργατικές ενώσεις. Η ίδια η δυναμική της καπιταλιστικής συσώρευσης απαλλοτριώνει τους μικροϊδιοκτήτες από τα μέσα παραγωγής και αυξάνει το προλεταριάτο, ενώ τα παραγωγικά μέσα συγκεντρώνονται σε ολοένα και λιγότερα χέρια. Καθώς η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλισμό συνεπάγεται κρίσεις που οδηγούν σε ανεργία ως διαρθρωτικό στοιχείο της αστικής οικονομίας, η καπιταλιστική ανάπτυξη θα έχει ως συνέπεια τη ριζοσπαστικοποίηση της εργατικής τάξης και τη προβολή τους αιτήματος να ασκήσει η ίδια τον έλεγχο στην παραγωγική διαδικασία, κοινωνικοποιώντας τα μέσα παραγωγής. Ένας τέτοιος έλεγχος νομιμοποιείται ουσιαστικά-δημοκρατικά από το γεγονός ότι οι ίδιοι οι παραγωγοί του κοινωνικού προϊόντος ζητούν-και στο δεδομένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων είναι σε θέση- να θέσουν υπό τον έλεγχό τους το προϊόν της εργασίας τους, το οποίο, στην αστική κοινωνία, διατίθεται ελεύθερα από μη εργαζομένους ιδιοκτήτες. Νομιμοποιείται και τυπικά-δημοκρατικά επίσης, στα πλαίσια του αστικού κοινοβουλευτισμού, αφού με τη γενίκευση του εκλογικού δικαιώματος, η εργατική τάξη τείνει ν'αποτελέσει τη πλειοψηφία του πληθυσμού, με αποτέλεσμα την εκλογή εργατικών αντιπροσώπων στο αστικό κοινοβούλιο.

Το μοντέλλο αυτό της κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής που παρουσιάζεται εδώ με σχηματικό τρόπο, θα πρέπει κατά τον Μαρξ ν'αποτελέσει ένα υπόδειγμα κατανόησης των ουσιαστών φάσεων της κοινωνικής εξέλιξης. Ωστόσο, το υπόδειγμα αυτό δεν περιέγραψε τις κοινωνικές σχέσεις της αστικής κοινωνίας σε όλες τις διαστάσεις και στην εξέλιξή της. Στις ιστορικές κοινωνίες του καπιταλισμού, στα μέσα του 19ου αιώνα, τα ισχυρά μικροαστικά και αγροτικά στρώματα οδηγήθηκαν σε συμμαχίες με την αστική τάξη, συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση και ενίσχυση της αστικής κοινωνίας. Οι συμμαχίες αυτές οδήγησαν συχνά, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας μετά την επανάσταση του 1848, σε κρίση του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης και σε δικτατορία, η οποία ισχυροποίησε τις δομές της αστικής κοινωνίας, παρεμποδίζοντας την ελεύθερη πολιτική έκφραση των ταξικών αντιθέσεων.

Ο Μαρξ παρακολούθησε με προσοχή τις εξελίξεις αυτές, οι οποίες τον βοήθησαν να ολοκληρώσει τις εκτιμήσεις του για το πολιτικό σύστημα της αστικής κοινωνίας και τη μορφή που μπορεί να πάρει ανάλογα με τις ιστορικές και τις ταξικές συγκυρίες. Ήδη, στις εξελίξεις μετά το 1848, μετά την ήττα του προλεταριάτου στη Γαλλία που εξεγέρθηκε προσπαθώντας να επιβάλλει μια δημοκρατία με σοσιαλιστικό περιεχόμενο, ο Μαρξ είχε πεισθεί ότι, το δημοκρατικό-ρεπουμπλικανικό πολίτευμα δεν είναι παρά η δεσποτεία της αστικής τάξης πάνω στις άλλες τάξεις, και όχι ένα σύστημα που μέσα στους κόλπους του εκφράζονται όλες οι τάξεις. Επειδή όμως ο δεσποτικός χαρακτήρας της αστικής δημοκρατίας την οδηγεί σε σύγκρουση με το προλεταριάτο, μπορεί η μορφή αυτή να χαρακτηριστεί και ως "μορφή ανατροπής της αστικής κοινωνίας" (18η Μπρυμαίρ). Είκοσι χρόνια αργότερα, στον "Εμφύλιο Πόλεμο στη Γαλλία", ο Μαρξ βλέπει στην Κομμούνα του Παρισιού την ολοκλήρωση των στόχων του παρισινού προλεταριάτου του 1848: δηλαδή, έναν τύπο δημοκρατίας, που δεν θα παραμερίζει απλώς τη μοναρχία, αλλά την ίδια την ταξική εξουσία. Αλλά η παρισινή Κομμούνα αποδείχθηκε βραχύβιο πολιτικό σχήμα, που προέκυψε από μία πολεμική κατάσταση· σχηματίστηκε μετά την ήττα του Λουδοβίκου Ναπολέοντα στη σύγκρουσή του με την Πρωσσία, από οπαδούς του Proudhon και του Blanqui, οι οποίοι πρότειναν μορφές χαλαρής ομοσπονδιακής αυτοδιοίκησης, και από εργάτες και διανοούμενους, οι οποίοι δέχονταν τις αναλύσεις του Μαρξ για τον ταξικό χαρακτήρα της αστικής εξουσίας και την ανάγκη οργάνωσης της εργατικής τάξης. Με την ήττα της Κομμούνας το 1871 και τη νίκη των μοναρχικών, κλείνει μια περίοδος της επαναστατικής-σοσιαλιστικής παράδοσης της δημοκρατίας.

Τα μικροαστικά στρώματα που πρωτοστάτησαν το 1848 και το 1871, πρόβαλλαν αντίσταση στις συνεχείς επαναστατικές διαδικασίες που θα οδηγούσαν την τυπική δημοκρατία στον σοσιαλισμό. Τα συντηρητικά και τα αγροτικά στοιχεία της αστικής κοινωνίας αλλοίωναν την "καθαρή" αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, και δείχναν ανοχή σε αυταρχικές μορφές διακυ-

βέρνησης. Έτσι, οι γερμανοί σοσιαλιστές αρχίζουν να συμφιλιώνονται με την ιδέα μακρόχρονων περιόδων μεταρρύθμισης, δίχως ωστόσο να εγκαταλείπουν τον τελικό στόχο του μετασχηματισμού της αστικής σε εργατική δημοκρατία. Απεναντίας, ο Μαρξ, μέχρι το θάνατό του το 1883 στάθηκε αντίθετος στα μεταρρυθμιστικά σοσιαλιστικά προγράμματα (πρβλ. την κριτική του στο Πρόγραμμα Γκότα (1875)) στη Γερμανία, έχοντας την πεποίθηση ότι οι εγγενείς οικονομικές κρίσεις του καπιταλιστικού συστήματος θα έθεταν ένα τέλος στους συμβιβασμούς όσο και στις "αυταπάτες" των σοσιαλιστών.

VI. Η κρίση του κλασσικού φιλελεύθερου συστήματος διακυβέρνησης και η εξέλιξη προς το σύγχρονο Κράτος.

Το κράτος της φιλελεύθερης θεωρίας ήταν ένα κράτος που βρισκόταν δίπλα στην αστική κοινωνία και που εξασφάλιζε τους γενικούς νομικο-πολιτικούς όρους αναπαραγωγής της. Η κοινωνία αποτελούσε το δυναμικό, ενεργό στοιχείο, ενώ το κράτος αντιδρούσε, αν ήταν αναγκαίο, απέναντι στις δραστηριότητες που διαμορφώνονται στην κοινωνία. Η βασική κοινωνικο-οικονομική δραστηριότητα συντελούνταν μέσω της δράσης μεμονωμένων ατόμων στην αγορά που είτε ασκούσαν επιχειρηματική δραστηριότητα είτε προσέφεραν την εργασία τους (κατά τον Marx: την εργατική τους δύναμη) στην αγορά εργασίας. Μέσω του μηχανισμού της προσφοράς και της ζήτησης εξασφαλιζόταν η κατανομή των διαθέσιμων κοινωνικών πόρων στους διάφορους τομείς της οικονομίας.

Στο χώρο της πολιτικής το μοντέλλο διακυβέρνησης του φιλελευθερισμού ήταν το κλασσικό αντιπροσωπευτικό. Οι πολίτες αντιπροσωπεύονταν στο Κοινοβούλιο από βουλευτές, που είναι ανεγνωρισμένες προσωπικότητες που έχουν διακριθεί στην Οικονομία και στην πολιτική και που προωθούν στο Κοινοβούλιο τοπικά ή ιδιαίτερα συμφέροντα ή και ζητήματα γενικότερου ενδιαφέροντος από περίπτωση σε περίπτωση. Οι προσωπικότητες αυτές υποστηρίζονταν από χαλαρές ομάδες πρωτοβουλίας που συγκροτούνται ad hoc από άτομα που εργάζονται για την εκλογή των διαφόρων αντιπροσώπων χωρίς αμοιβή. Οι βουλευτές

που εκλέγονται συγκροτούν χαλαρές ομάδες τάσεων στο Κοινο - βούλιο. Οι τάσεις καθορίζονται από την ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας του 19ου αιώνα: εκπροσωπούν ομάδες συμφερόντων της ανερχόμενης αστικής τάξης του εμπορίου και της βιομηχανίας, ενώ εμφανίζονται στο κοινοβουλευτικό σύστημα κι εκπρόσωποι της παλιάς αριστοκρατίας που διατηρούσε μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα (στη Γερμανία και ολόκληρο το 19ο αιώνα) πολιτικά προνόμια. Η διανομή καθώς και η συγκροτούμενη εργατική τάξη στο βαθμό που δεν έχει ακόμη εκπροσώπηση και παλεύει για ισότητα και γενίκευση του εκλογικού δικαιώματος, υποστηρίζουν την αστική φιλελεύθερη τάση, ενώ οι αγρότες που έχουν παραδοσιακούς δεσμούς εμπιστοσύνης με την αριστοκρατία κι αισθάνονται την απειλή από την ανάπτυξη της αγοράς και την εκβιομηχάνιση υποστηρίζουν την παλιά αριστοκρατία που παίρνει ως κοινοβουλευτική δύναμη τη μορφή συντηρητικού κόμματος (Πρβλ. Duverger).

Το οικονομικό-πολιτικό αυτό σύστημα που χαρακτηρίζουμε φιλελεύθερο και που σχηματικά εδώ διαγράψαμε, δεν ίσχυσε σε καθαρή μορφή πουθενά, ωστόσο βασικά χαρακτηριστικά του βρίσκουμε στις οικονομίες και κοινωνίες των δυτικών χωρών και των ΗΠΑ στις αρχές και τα μέσα του 19ου αιώνα. Οικονομική του βάση είναι η μικρή καπιταλιστική επιχείρηση που συνυπάρχει με έναν εκτεταμένο αγροτικό τομέα όπου δραστηριοποιούνται παραδοσιακά στρώματα. Τα πολλαπλά συμφέροντα που εκδηλώνονται στις κοινωνίες αυτές φαίνεται να εξισορροπούνται σε αντιπροσωπευτικά όργανα.

Η εικόνα αυτή αλλάζει με την εξέλιξη της αστικής Κοινωνίας από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τις μέρες μας.

Με την ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς στη βάση της βιομηχανικής παραγωγής περιορίζεται σε πολλούς κλάδους το στοιχείο του ανταγωνισμού μεταξύ μεγάλου αριθμού παραγωγών και κυριαρχούν λίγες επιχειρήσεις, που είναι πια σε θέση να έρθουν σε συμφωνίες μεταξύ τους για την ποσότητα και την τιμή των προϊόντων που θα πρόσφεραν. Οι επιχειρήσεις αυτές συγκεντρώνουν τεράστια οικονομική δύναμη κι ελέγχουν την αγορά,

έχοντας τη δυνατότητα να αποκλείουν την είσοδο σε αυτή νέων ανταγωνιστών. Στη θέση του "αόρατου χεριού" του A. Smith αρχίζουν να δημιουργούνται μορφές επιχειρήσεων με κεφαλαιοπολών μετόχων (Ανώνυμες Εταιρείες) που δεν ευθύνονται προσωπικά για τις υποχρεώσεις της εταιρείας παρά μόνο για το κεφάλαιο που έχουν επενδύσει σε μετοχές (Αγγλικός νόμος περί ανωνύμων εταιρειών από το 1862). Η συγκέντρωση κεφαλαίου δημιουργεί το αίτημα για έλεγχο των ισχυρών ολιγοπωλιακών οικονομικών μονάδων, έλεγχο που δεν μπορεί παρά να είναι πολιτικός.

Με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και των μεγάλων επιχειρήσεων συγκεντρώνεται η εργατική τάξη στα αστικά κέντρα και σε ενιαίους χώρους εργασίας και συνειδητοποιεί τα ιδιαίτερα προβλήματα της που απορρέουν από τη θέση της στην παραγωγή (δηλαδή συγκροτείται ως τάξη και υποκειμενικά). Διεκδικεί το εκλογικό δικαίωμα (στην Αγγλία μέχρι το 1832 μόνο 5% του πληθυσμού έχει το δικαίωμα του εκλέγειν) και καλύτερευση των όρων εργασίας και βρίσκει σε αυτά της τα αίτημα υποστήριξη από την φιλελεύθερη και σοσιαλιστική διάνοηση. Με το αίτημα της γενίκευσης του εκλογικού δικαιώματος οι σοσιαλιστές επεδίωξαν να καταλάβουν τους θεσμούς της αστικής κοινωνίας, στην οποία διαπίστωναν ότι υπήρχε μεν νομική ισότητα αλλά ότι υπήρχε παράλληλα κοινωνικοοικονομική ανισότητα, προϊόν της ατομικής ιδιοκτησίας. Έτσι πριν ολοκληρωθούν οι διαδικασίες αστικοποίησης της κοινωνίας τίθεται ήδη το ζήτημα του "ξεπεράσματος" της και της εγκαθίδρυσης δημοκρατίας των εργαζομένων. Στα αιτήματα αυτά οι άρχουσες κοινωνικές ομάδες αντέδρασαν υποστηρίζοντας προτάσεις για "προσεκτική" διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων (διεύρυνση που ήταν αναγκαία λόγω της πίεσης που ασκούσαν οι εργατικές ενώσεις που πλήθαιναν και γίνονταν περισσότερο ριζοσπαστικές)· αλλά και υποστηρίζοντας τάσεις ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας παράλληλα με την επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού, (στην πράξη η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας πραγματοποιήθηκε θίγοντας σε πολλές περιπτώσεις τους δημοκρατικούς θεσμούς). Οι δύο αυτές τάσεις (για

εκδημοκρατισμό της κοινωνίας και παράλληλα για ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας) συνυπάρχουν στην εξέλιξη της αστικής κοινωνίας του 19ου και του 20ου αιώνα (Πρβλ. τη διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος στην Αγγλία το 1832, 1867, 1918 αλλά και την επικράτηση αυταρχικών πολιτικών δομών στη Γερμανία και στη Γαλλία το 19ο αιώνα).

Παράλληλα, οι ισχύουσες ισορροπίες μεταξύ τάσεων στα κοινοβούλια διαταράσσονται. Οι συμμαχίες αστικών κι εργατικών κομμάτων που σχηματίσθηκαν κατά την αστική επανάσταση του 1848 ατονούν καθώς διαφαίνεται ότι η ανάπτυξη της αστικής οικονομίας μπορεί να συντελεσθεί και χωρίς εκδημοκρατισμό.

Με την εμφάνιση του σοσιαλισμού οι φιλελεύθεροι πλησιάζουν τους συντηρητικούς ως τάξεις που αποδέχονται την αστική κοινωνία της αγοράς κι έρχονται σε αντίθεση με τους σοσιαλιστές που υπογραμμίζουν τις αδυναμίες της κοινωνίας αυτής τονίζοντας την ανάγκη μετασχηματισμού της σε κοινωνία που θέτει με άμεσο τρόπο το ζήτημα της συνειδητής κοινωνικής παραγωγής και διανομής του πλούτου. Από την πλευρά τους, οι σοσιαλιστές, αρχικά ενστικτωδώς, μετά το 1919 συνειδητά, συμβιβάζονται με την ιδέα ότι το ζήτημα της μετάβασης από την αστική στη σοσιαλιστική κοινωνία δεν είναι πρόβλημα με βραχυχρόνια προοπτική αλλά μακροχρόνιων κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων και τονίζουν την ανάγκη δημοκρατικών διαδικασιών που θα οδηγήσουν στο σοσιαλισμό. Με τον τρόπο αυτό, όμως, τείνουν να αποδεχθούν το πολιτικό σύστημα της αστικής δημοκρατίας ως βάση και των δικών τους πολιτικών επιλογών (πρβλ. για τα παραπάνω Dunerger, σσ. 398 επ.). Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύονται από αύξηση του βαθμού οργάνωσης των παραγόντων της πολιτικής πάλης, δηλ. όχι μόνο του Κράτους αλλά και των ομάδων συμφερόντων και των κομμάτων: Τη θέση των χαλαρών πολιτικών σχηματισμών με φιλελεύθερη ή συντηρητική κυβέρνηση τείνουν να πάρουν οργανωμένα κόμματα με επαγγελματικά στελέχη.

Η αρχή γίνεται με τα σοσιαλιστικά κόμματα τα οποία ήδη πριν από τον α' παγκόσμιο πόλεμο διαφοροποιούνται από τον παραδοσιακό τύπο του κόμματος προσωπικοτήτων και αναπτύσσουν μηχανισμούς που τους επιτρέπουν να απευθύνονται στις πλατιές μάζες των εργαζομένων ακόμα και υπό συνθήκες πολιτικής καταπίεσης. Οι μηχανισμοί αυτοί συμπορεύονται και συχνά ταυτίζονται με τους μηχανισμούς των εργατικών συνδικάτων που βρίσκονται σε ανάπτυξη. Τα σοσιαλιστικά κόμματα είναι τα πρώτα που εμφανίζονται στα κοινοβούλια με επεξεργασμένα πολιτικά προγράμματα (τα οποία ήταν αποτέλεσμα διαδικασιών κοινοβουλευτικών Συνεδρίων) που εκτείνονται στους σημαντικότερους χώρους της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Τον 20ο αιώνα η τάση οργάνωσης των κομμάτων εκτείνεται και στα αστικά κόμματα. Με τη γενίκευση του δικαιώματος του εκλέγειν η ανάγκη εξασφάλισης πλειοψηφιών υποχρεώνει όλα τα μεγάλα κόμματα να προσπαθήσουν να εξελιχθούν σε λαϊκά κόμματα, με την έννοια ότι επιχειρούν να περιλάβουν και να συντονίσουν στα προγράμματα τους αιτήματα από όσο γίνεται περισσότερες ομάδες συμφερόντων και από όσο γίνεται περισσότερους κοινωνικούς χώρους, δίνοντας παράλληλα ειδικό βάρος σ' εκείνα τα συμφέροντα (ή σε εκείνο το πλέγμα συμφερόντων) προς τα οποία έχουν ιδιαίτερη εξάρτηση. Έτσι η "εναρμόνιση" συμφερόντων που κατά τη φιλελεύθερη κοινοβουλευτική θεωρία θα έπρεπε να γίνεται κατ' ευθεία στο κοινοβούλιο, μετατοπίζεται σ' ένα πρώτο της στάδιο στο εσωτερικό των κομμάτων, ενώ στην κοινοβουλευτική διαδικασία γίνονται οι πολιτικές διαπραγματεύσεις (ή εκφράζονται τα αποτελέσματα πολιτικών διαπραγματεύσεων και ισορροπιών) που αφορούν το ιδιαίτερο βάρος που δίνεται σε κάθε συμφέρον που παίρνει τη μορφή πολιτικού αιτήματος στο πλαίσιο της συνολικής πολιτικής.

Οι σκέψεις αυτές μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε θεωρητικά τη σύνθετη διαδικασία εξέλιξης του κράτους του 19ου και του 20ου αιώνα. Από κράτος που ελέγχεται από τα αστικά στρώματα ή επηρεάζεται από αυτά και εγγυάται τους γενικούς όρους λειτουργίας της αγοράς, εξελίσσεται βαθμιαία, με την

ανάπτυξη της καπιταλιστικής επιχείρησης και της εργατικής τάξης, σε κράτος που ενώ εξακολουθεί να εγγυάται την ατομική ιδιοκτησία και την οικονομία της αγοράς, γίνεται επιδικτικό σε πιέσεις για κοινωνική νομοθεσία.

Η ίδια η συγκέντρωση κεφαλαίου σε λίγες μεγάλες επιχειρήσεις δημιουργεί το κοινωνικό αίτημα του ελέγχου της συγκεντρωμένης οικονομικής δύναμης, αλλά και της εξασφάλισης των εργαζομένων σε περίοδο κρίσης από τη μαζική ανεργία που θα προκύψει αν οι επιχειρήσεις αυτές πάψουν να λειτουργούν. Το κράτος αναλαμβάνει σε εθνικό επίπεδο την κατασκευή έργων, αναγκαίων για τη λειτουργία των ιδιωτικο-οικονομικών μονάδων (λ.χ. δρόμους, λιμάνια). Τα έργα αυτά, ενώ μειώνουν τα έξοδα των επιχειρήσεων είναι με ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια ασύμφορο να τα αναλάβουν οι ίδιες οι επιχειρήσεις.

Αυτό εκφράζει μια αναγκαιότητα αναπαραγωγής του όλου κοινωνικού συστήματος: με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής επιχείρησης δημιουργούνται κοινές ανάγκες, λ.χ. τέλη, αντισταθμιστικές εισφορές κλπ. αλλά και ανάγκες για δημόσια έργα υποδομής. Έκφραση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας είναι ότι ένα μέρος των μέτρων αυτών παίρνεται κοινωνικά με τη μορφή του κράτους. Είναι μορφή "δημόσιου" συμφέροντος και εναρμόνισης συμφερόντων σε κοινωνικό επίπεδο, αλλά το επίπεδο ισορροπίας πραγματώνεται στο συγκεκριμένο επίπεδο σχέσεων ιδιοκτησίας (άρα και κοινωνικής ανισότητας).

Το ίδιο συμβαίνει με τη δημόσια παιδεία η οποία είναι αίτημα της εργατικής τάξης αλλά και των επιχειρηματιών που χρειάζονται, όσο αναπτύσσεται η τεχνολογία και η οικονομία, εκπαιδευμένους εργαζόμενους, αλλά δεν μπορούν να αναλάβουν το κόστος, ούτε να εγγυηθούν ομοιόμορφη και γενική παιδεία.

Οι αλλαγές αυτές στο εσωτερικό των δημοσίων λειτουργιών του κράτους δεν συνοδεύονται αναγκαστικά με κάποια μορφή εκδημοκρατισμού στο κράτος και στην κοινωνία. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της γερμανικής κοινωνικής νομοθεσίας του τέλους του 19ου αιώνα (Bismark) που συνοδεύεται από περιορισμούς στην πολιτική δραστηριότητα των σοσιαλιστικών κομ -

μάτων. Ακόμα με την ιστορική εξέλιξη της αστικής κοινωνίας παύουν να είναι αυτονόητες ορισμένες κλασσικές θεωρητικές αρχές που θεωρήθηκε ότι θα θεμελιώναν το πολιτικό σύστημα. Έτσι η ιδέα του γενικού νομικού κανόνα που διέπει τις κοινωνικές σχέσεις -κανόνα που οι πολίτες συναποφάσισαν καιείναι όλοι ίσοι απέναντί του- είναι μία ιδέα του 18ου αιώνα (Καντ, Rousseau) που δύσκολα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ό-τι κυριαρχεί στην πραγματικότητα του 20ου αιώνα. Η υπερσυγκέντρωση οικονομικής και πολιτικής δύναμης, και μάλιστα πέ-ρα από τα σύνορα εθνικών κρατών, οι πόλεμοι και οι κρίσεις οδήγησαν σε μια "αλλαγή λειτουργίας του νόμου" (Franz Neumann). Σε μεγάλο βαθμό την θέση γενικών ρυθμίσεων παίρνουν ειδικές ρυθμίσεις, ή κανόνες που μπορούν να προσαρμόζονται στις κάθε φορά περιστάσεις.

Τον 20ο αιώνα έγινε φανερό ότι η αρχή της φιλελεύθερης θεωρίας, ότι με πολιτική *laissez-faire* θα πραγματοποιηθεί αυτόματα πλήρης απασχόληση των παραγωγικών πόρων της κοινωνίας (εργασία και κεφάλαιο), δεν έχει εφαρμογή στην οικονομία της αναπτυγμένης ολιγοπωλιακής καπιταλιστικής επιχείρησης, όπου χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι ότι δημιουργείται σε συχνά διαστήματα υποαπασχόληση των μέσων παραγωγής και ανεργία χωρίς να πραγματοποιούνται νέες επενδύσεις.

Με την οργάνωση της εργατικής τάξης και την πίεση για εξασφάλιση ενός ανεκτού ορίου μισθών καθώς και παροχών για τους άνεργους, γεννιέται και προβάλλεται το πολιτικο-κοινωνικό αίτημα για κοινωνικό έλεγχο της παραγωγής και εξασφάλισης της εργασίας, που αντιπαρατίθεται στο νεοφιλελεύθερο αίτημα της μη-προστασίας της εργασίας, που πιέζει τους μισθούς προς τα κάτω, και έτσι μειώνει το καπιταλιστικό κόστος (οπότε θεωρείται ότι με τον τρόπο αυτό γίνονται δυνα-τές νέες επενδύσεις και επέρχεται ανάκαμψη).

Οι παρατηρήσεις αυτές μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε το κράτος ως ένα ουσιώδες στοιχείο της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας που βρίσκεται σε άμεση διαπλοκή με τις κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες που παρουσιάζουν αντιθέσεις

και κρίσεις και απαιτούν ρυθμίσεις. Οι αντιδράσεις του κράτους στην διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης της σύγχρονης κοινωνίας, λ.χ. ρύθμιση ωρών εργασίας, επιδόματα ανεργίας, φορολογική πολιτική που να ευνοεί επενδύσεις σε περιόδους υποαπασχόληση κλπ., οδηγούν σε θεσμοποιημένες μορφές οργάνωσης της κρατικής γραφειοκρατίας που διογκώνουν το δημόσιο τομέα και δεν μπορούν πλέον να παραλειφθούν στο βαθμό που τα προβλήματα που οδήγησαν σε αυτή -προβλήματα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας- παραμένουν και οξύνονται.

Μέσα από την δομή του σύγχρονου κράτους γίνονται φανερές οι σύνθετες σχέσεις που χαρακτηρίζουν την σύγχρονη κοινωνία και οι όροι διασφάλισης της ισορροπίας ανάμεσα σταδιάφορα μεγέθη της. Το κράτος σήμερα είναι από τους καθοριστικούς παράγοντες της όλης κοινωνικής παραγωγής, ειδομένης ποσοτικά και ποιοτικά. Με τις δημόσιες δαπάνες για αγαθά και υπηρεσίες μετέχει αποφασιστικά στην ενεργό ζήτηση. Επιδοτεί επιχειρήσεις και καταβάλλει μισθούς, συντάξεις και επιδόματα στους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα. Μέσα από τον φορολογικό μηχανισμό αφαιρεί εισόδημα από τα μέλη της κοινωνίας (επιχειρήσεις και εργαζόμενους), με το οποίο χρηματοδοτεί τις πληρωμές και δαπάνες του. Συνάπτει δάνεια (χρέη) για να χρηματοδοτήσει τις πληρωμές του και με τους τρόπους εξόφλησής τους επηρεάζει την οικονομική ζωή. Με τα μέσα της νομισματικής πολιτικής, της πιστωτικής πολιτικής, επηρεάζει τον όγκο του χρήματος, και την επιχειρηματική δραστηριότητα (πρβ. για τα παραπάνω Καραγιώργα).

Οι λειτουργίες αυτές, οι οποίες είναι αναπόσπαστο συμπλήρωμα της κοινωνικοοικονομικής αναπαραγωγικής διαδικασίας μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε την όλη κοινωνία όχι ως τυχαίο αποτέλεσμα ιδιωτικοοικονομικών επιλογών, αλλά ως αποτέλεσμα κοινωνικής συνεργασίας και αλληλεξάρτησης κοινωνικών διαδικασιών και της ζωής των κοινωνικών ατόμων.

Από την πραγματικότητα αυτή αποκτά μεγαλύτερη σημασία ο ρόλος του πολιτικού διάλογου, της διαφάνειας και της δημοσιότητας στις σύγχρονες κοινωνίες. Λόγω της περιπλοκότη -

τας των διαδικασιών συμβαίνει συχνά πολιτικά κρίσιμες αποφάσεις να μη τίθενται ως προβλήματα ενώπιον των πολιτών αλλά να συγκαλύπτονται πίσω από τεχνοκρατικά επιχειρήματα. Επειδή η κοινωνία είναι συγκροτημένη στη βάση της επιδίωξης του ιδιωτικοοικονομικού συμφέροντος, το στοιχείο της κοινωνικής αλληλεγγύης υποχωρεί προς στο στοιχείο του ιδιωτικοοικονομικού εγωισμού.

Με την τεράστια εξουσία που συσσωρεύεται στην εκτελεστική εξουσία, η οποία δεν μπορεί πάντα να ελεγχθεί αποτελεσματικά από τα κοινοβούλια ξανατίθεται και στις σύγχρονες κοινωνίες το πρόβλημα της νομιμοποίησης της εξουσίας ως πρόβλημα που αφορά κάθε πολίτη. Τα τεράστια οικονομικά, κοινωνικά και οικολογικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο κόσμος μας δεν θα μπορέσουν να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά αν οι πολίτες τα εμπιστευθούν αποκλειστικά στους "ειδικούς" και δεν υπάρξει ενεργός συμμετοχή των πολιτών στα κοινά.

VII. Από την κλασική στην σύγχρονη θεωρία της δημοκρατίας

Από τα τέλη του 19ου αιώνα μπορούμε να διακρίνουμε βαθιές αλλαγές τόσο στον μεθοδολογικό όσο και στον περιεχομενικό προσανατολισμό που αναπτύσσεται στο χώρο του κοινωνικών επιστημών. Τα δημοκρατικά ιδεώδη της μαχόμενης αστικής τάξης φαίνονται να αποδυναμώνονται και εγκαταλείπεται η αισιοδοξία για την δυνατότητα πραγμάτωσης μιας *volonté générale* στην κοινωνία και στην πολιτική.

Η αναπτυσσόμενη κοινωνία της αγοράς παρουσιάζει δυσλειτουργίες που απαιτούν αποφασιστικές κρατικές παρεμβάσεις, συχνά για την ρύθμιση ατομικών περιπτώσεων, πράγμα που φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με το ιδεώδες της ισονομίας και της γενικότητας δικαίικων ρυθμίσεων. Το κοινωνικό πρόβλημα που δημιουργείται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και ο περιορισμός του ελεύθερου ανταγωνισμού αποτελούν έμπρακτη αμφισβήτηση των θεωριών που υποστηρίζουν την αυτόματη πραγμάτωση μιας επιθυμητής κατάστασης στην ιστορία μέσα από την δράση ενός "αόρατου χεριού" και τον ελεύθερο ανταγωνισμό των δυνάμεων στην αγορά. Εμφανίζονται ανορθολογικές θεωρίες για την κοινωνία και το κράτος, που κατανοούν το κράτος ως έκφραση της "ψυχής" ή της "βούλησης" του Λαού που παίρνει διαφορετική μορφή κάθε φορά στην ιστορία (Ιστορισμός). Σχετικοποιούνται έτσι οι ιδέες της ελευθερίας και της ισότητας ως δεσμευτικές αξίες για όλες τις κοινωνίες.

Παράλληλα οι σοσιαλιστικές θεωρίες για το κράτος και τη δημοκρατία που προέβλεψαν γρήγορη μετάβαση από την αστική κοινωνία στο σοσιαλισμό, δυσκολεύονται να κατανοήσουν την ανθεκτικότητα που παρουσιάζουν οι δομές της κοινωνίας της αγοράς, παρά τις εσωτερικές αντιθέσεις και συγκρούσεις που παρουσιάζουν (οικονομική κρίση, κοινωνικό ζήτημα, πόλεμοι).

Στο χώρο της θεωρίας επικρατούν θεωρητικές προσεγγίσεις των κοινωνικών φαινομένων που χαρακτηρίζονται από δυσπιστία απέναντι σε προσπάθειες συνολικής εκτίμησης της ιστορικής και κοινωνικής εξέλιξης. Υποστηρίζεται ότι η πραγματικότητα δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί από την επιστήμη παρά μόνο μερικά, ως προς ορισμένες και σχετικές πλευρές της. Προβάλλεται το αίτημα για "αυστηρή" αιτιακή ανάλυση συγκεκριμένων και μεθοδικά ελεγχόμενων κοινωνικών φαινομένων και τονίζεται η αδυναμία ένταξης συγκεκριμένων πράξεων ή φαινομένων σε συνολικές ιστορικές και κοινωνικές διαδικασίες. Στα πλαίσια αυτά της "αυστηρής" ανάλυσης εντάσσεται προγραμματικά και η προσπάθεια διαχωρισμού του αξιολογικού στοιχείου από την αιτιακή εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Η τάση αυτή, της οποίας σημαντικότερος εκπρόσωπος είναι ο Μαξ Βέμπερ, επηρέασε τις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα τη θεωρία του Κράτους και της Δημοκρατίας ως τις μέρες μας.

1. Μεθοδολογικές αφετηρίες του Μαξ Βέμπερ. Γραφειοκρατία και δημοκρατία

Η ανάπτυξη του νέου μεθοδολογικού πλαισίου που έμελλε να επηρεάσει αποφασιστικά την ακαδημαϊκή σκέψη στις κοινωνικές επιστήμες τον 20ο αιώνα οφείλεται στον Μαξ Βέμπερ (Το κλασικό του έργο "Οικονομία και Κοινωνία" δημοσιεύεται το 1992). Ο Βέμπερ διατυπώνει μια ριζοσπαστική κριτική στη παραδοσιακή θεωρία επιδιώκοντας να θέσει τις βάσεις μιας αυστηρής κοινωνικής επιστήμης. Για τον σκοπό αυτό θέτει το αίτημα του μεθοδικού "χωρισμού" ορισμένων στοιχείων, τα οποία στην παραδοσιακή θεωρία της κοινωνίας και της πολιτικής ήταν με αυτονόητο τρόπο συνδεδεμένα. Οι χωρισμοί αυτοί

επιτρέπουν στον Μαξ Βέμπερ την κατασκευή ενός εννοιολογικού οικοδομήματος που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την οριοθέτηση του αντικειμένου της κοινωνικής επιστήμης και την συγκεκριμένη κοινωνικο-επιστημονική ανάλυση. Τέτοιοι χωρισμοί στους οποίους θα πρέπει να προβαίνει ο κοινωνικός επιστήμονας είναι κατά τον Βέμπερ ο χωρισμός εξήγησης και αξιολόγησης και ο χωρισμός της ιστορίας από την κοινωνική επιστήμη.

Στην κοινωνική πραγματικότητα απαντούν ως "δεδομένα" αξιολογήσεις των δρώντων (συμπάθειες, αντιπάθειες, προτιμήσεις, αξίες, στις οποίες "πιστεύουν" οι άνθρωποι). Οι αξιολογήσεις αυτές δεν μπορούν να εξηγηθούν πλήρως "αιτιακά", λ.χ. να αναχθούν σε ένα συμφέρον του δρώντος ατόμου. Όπου αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί θα πρέπει να λαμβάνονται ως σταθερές. Όπως κάθε άνθρωπος, έτσι και οι επιστήμονες "αξιολογούν", κυρίως όταν θέτουν κριτήρια για το τι ζήτημα είναι "σημαντικό" και "άξιο" να ερευνηθεί. Κάθε επιλογή στοιχείων από τον επιστήμονα και κάθε υπόθεση που αυτός κάνει μπορεί να κατανοηθεί ως αξιολόγηση (επιλογή του αντικειμένου και "ορισμός" των στοιχείων που το συγκροτούν βάσει της σημαντικότητάς του).

Η παραδοσιακή θεωρία πίστευε στην ύπαρξη αξιολογήσεων που ανάγονται σε "αντικειμενικές ιστορικές αξίες" (λ.χ. ελευθερία, ισότητα) και είναι δεσμευτικές για την διαμόρφωση του προβληματισμού και τον καθορισμό των κριτηρίων της επιστήμης. Ο Μαρξισμός υπέβαλε τις αξίες της παραδοσιακής θεωρίας σε κριτικό έλεγχο, ξεκινώντας από την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας ως αντικειμενικής, ως συνόλου αντικειμενικών ιστορικών σχέσεων (λ.χ. καπιταλιστική ή φεουδαρχική διάρθρωση της κοινωνίας και της οικονομίας) που διαμορφώνουν και τις κοινωνικές αξίες.

Σε αντίθεση προς αυτές τις αντιλήψεις για την διαπλοκή αξιών και κοινωνικών δεδομένων ο Βέμπερ εγείρει το μεθοδολογικό αίτημα του χωρισμού αξιολόγησης και εξήγησης στις κοινωνικές επιστήμες. Οι επιστήμονες δεν θα πρέπει να επιδιώκουν τον προσανατολισμό των ερωτημάτων τους προς μια ισ-

τορικά "αντικειμενική" θεωρία της πραγματικότητας (γιατί μια τέτοια θεωρία δεν υπάρχει κατά Βέμπερ), αλλά προς εννοιολογικά σχήματα, τα οποία μπορούν να κατασκευάσουν κατά το δοκούν αξιολογώντας ελεύθερα ποιες πλευρές της πραγματικότητας από τις άπειρες δυνατές επιθυμούν να διερευνήσουν. Οι υποκειμενικές αυτές θεωρητικές κατασκευές (τύποι) συγκροτούν το αξιολογικό στοιχείο της θεωρίας. Αντικειμενικά αξιολογικά κριτήρια, λ.χ. αναφερόμενα στο κατά πόσον μία ιστορική σχέση είναι "ουσιώδης" ή όχι, δεν υπάρχουν κατά τον Βέμπερ.

Στα πλαίσια της κάθε θεωρητικής κατασκευής είναι δυνατή μία αιτιακή εξήγηση των φαινομένων, τα οποία στις κοινωνικές επιστήμες συγκροτούνται από ατομικές πράξεις. Η αιτιακή εξήγηση της πράξης συνίσταται σε αναγωγή των αποτελεσμάτων της σε αιτίες που αποτελούν τα "κίνητρα" των πράξεων (λ.χ. αιτία της πράξης είναι ένα οικονομικό συμφέρον, ή μια ηθική πεποίθηση). Η κατ'εξοχήν εργασία του κοινωνικού επιστήμονα συνίσταται στην ανακατασκευή της αιτιακής σχέσης μεταξύ κινήτρων και αποτελεσμάτων των πράξεων μεμονωμένων ατόμων. Οι Κοινωνικές σχέσεις προκύπτουν ως συνθέσεις τέτοιων πράξεων (ενώ αντίθετα στη μαρξιστική προβληματική η κατανόηση των ιστορικά διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων είναι προϋπόθεση για να κατανοήσουμε τα κίνητρα μεμονωμένων ατομικών πράξεων).

Κατά τον Βέμπερ ή πρόταση του προβλήματος των ιστορικών σχέσεων, στις οποίες διαπλέκεται η πράξη, δεν είναι μεθοδολογικά επιτρεπτή αφού η αυστηρή αιτιακή ανάλυση προϋποθέτει προσωπικό υποκείμενο του πράττειν, ενώ οι σχέσεις δεν έχουν υποκείμενο. Δέχεται ωστόσο ότι ο προβληματισμός πάνω στις ιστορικά ισχύουσες κοινωνικές σχέσεις, στο κοινωνικό σύστημα κλπ. αποτελεί χρήσιμη προεργασία πριν αρχίσει η κατ'εξοχήν ανάλυση που συνίσταται σε "εξήγηση" της πράξης (στη βεμπεριανή έννοια της "εξήγησης" ανήκει και η κριτική προσφορότητας της πράξης, δηλ. η διερεύνηση αν χρησιμοποιήθηκαν τα κατάλληλα μέσα για την επίτευξη του συγκεκριμένου σκοπού του δρώντος).

Με την τοποθέτησή του στο θέμα της αξιολόγησης ο Βέμπερ καταστρέφει την ιδέα της συνοχής της πραγματικότητας ως ιστορικής ενότητας που μπορεί να περιγραφεί εννοιολογικά στα ουσιαστικά της στοιχεία- μία συνοχή που είχε δεχθεί η παραδοσιακή θεωρία και ο μαρξισμός.

Για "πραγματικότητα" μπορούμε να μιλάμε μόνο σε σχέση μ'ένα σύνολο κοινωνιολογικών θεωριών που κάθε φορά θεωρείται ότι ισχύουν, που είναι αναγκαστικά μονόπλευρες και φωτίζουν-συγκροτούν πλευρές από τα άπειρα εμπειρικά στοιχεία που αποτελούν το κοινωνικό είναι. Οι έννοιες των επιστημών είναι "τύποι", μονόπλευρες θεωρητικές κατασκευές, όχι ιστορικά δεσμευτικές θεωρίες που να αντιστοιχούν στο ιστορικά "αντικειμενικό" (λ.χ. η έννοια "καπιταλισμός" είναι έννοια (τύπος), ή μάλλον διαπλοκή εννοιών (γενετικός τύπος) που μπορεί να χρησιμεύσει για την κατανόηση ορισμένων πλευρών της πραγματικότητας.

Παρ'ότι ο Βέμπερ αποχωρίζει τις κατηγορίες του από τα ιστορικά τους περιεχόμενα και τις συγκροτεί μόνον κατά την μορφή τους ("φορμαλισμός"), ως σχέσεις αιτίας προς το αποτέλεσμα της, η προβληματική του επηρεάζεται (έλκεται) από προβλήματα που προέκυψαν ιστορικά, όπως το πρόβλημα της ιστορικής διαμόρφωσης της σύγχρονης κοινωνίας της αγοράς. θεωρεί ότι στην σύγχρονη κοινωνία επικρατεί ο τύπος πράξεων που αντιστοιχούν σε κίνητρα σκοπιμότητας (σε έναν "ορθολογισμό του σκοπού") δηλ. πράξεις που επιδιώκουν την προώθηση ατομικών συμφερόντων με την επιλογή των πιο πρόσφορων γι' αυτό μέσων, σε αντίθεση με παραδοσιακές κοινωνίες όπου είναι συχνότερες πράξεις που έχουν ως κίνητρο ηθικές ή παραδοσιακές αξίες. Ωστόσο και στις σύγχρονες κοινωνίες, απαντούν δίπλα στον ορθολογισμό των σκοπών ο ορθολογισμός των αξιών και τα παραδοσιακά κίνητρα. Η βαθμιαία επικράτηση ορθολογικών τύπων συμπεριφοράς σκοπιμότητας, η αντικατάσταση παραδοσιακών κανόνων που διέπουν τις πράξεις από "εκλογικευμένες" συμπεριφορές που επιτρέπουν ακριβή υπόλογισμό των συνεπειών και του οφέλους που προκύπτει για τους δρώντες είναι χαρακτηρι-

στικά της δυτικής καπιταλιστικής κοινωνίας και απαντά σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής-και στον χώρο του κράτους και της πολιτικής.

Ο Βέμπερ κατανοεί το κράτος ως σύνδεσμο, δηλ. ως εξουσιαστική κοινωνική σχέση, στην οποία οι ιθύνοντες χρησιμοποιούν έναν διοικητικό μηχανισμό για να επιβάλλουν τη βούλησή τους. Έχει χαρακτήρα ιδρύματος, με την έννοια ότι εισάγει κανόνες που είναι υποχρεωτικοί για όλα τα μέλη του για τα οποία συντρέχουν ορισμένα γνωρίσματα (γέννηση, διαμονή). Διεκδικεί το μονοπώλιο νόμιμης βίας στο χώρο του για την υλοποίηση των κανόνων που ισχύουν σ' αυτόν. Γνωρίσματα του δυτικού κράτους όπως διαμορφώθηκε ιστορικά μέσα από την παραδοσιακή κοινωνία είναι, ότι οι κανόνες του τείνουν να έχουν την μορφή ορθολογικού τυπικού δικαίου και ότι ο διοικητικός του μηχανισμός (γραφειοκρατία) έχει ορθολογικό χαρακτήρα. Οι αποφάσεις των Δικαστηρίων και οι πράξεις της διοίκησης στη δυτική κοινωνία μπορούν σε μεγάλο βαθμό να προβλεφθούν και να υπολογισθούν εκ των προτέρων από τους διοικουμένους, μιας και ακολουθούν εκ των προτέρων γνωστούς κανόνες (και δεν προκύπτουν από περίπτωση σε περίπτωση, όπως γίνεται π.χ. με τις αποφάσεις του Ισλάμ Καδή). Αυτό επιτρέπει στους διοικουμένους να μπορούν να ρυθμίσουν με ορθολογικό τρόπο την δική τους συμπεριφορά σύμφωνα με τα ατομικά τους συμφέροντα (λ.χ. κατά τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες λαμβάνουν ως "δεδομένα" το αστικό και ποινικό δίκαιο, την εργατική νομοθεσία, την νομοθεσία δασμών κλπ.).

Η κρατική εξουσία στο σύγχρονο δυτικό κράτος "νομιμοποιείται" έτσι (δικαιολογείται στην συνείδηση των εξουσιαζομένων) σε μεγαλύτερο βαθμό, λόγω του χαρακτηριστικού της να είναι νόμιμη εξουσία. Οι εξουσιαζόμενοι δηλ. την αποδέχονται, επειδή ισχύουν σ' αυτήν νομικά κατοχυρωμένοι κανονισμοί και αρμοδιότητες καθ' ύλην της διοίκησης που καθορίζονται από ορθολογικούς κανόνες (παράλληλα απαντά ως ένα βαθμό και η νομιμοποίηση της εξουσίας μέσω της προσωπικής ακτινοβολίας, του "χαρίσματος", πολιτικών ηγετών, που θεωρούνται

ότι είναι προσωπικά "κλητοί" και "προορισμένοι" να κυβερνούν*

Ο τύπος του σύγχρονου κράτους στηρίζεται λοιπόν στο ορθολογικό δίκαιο και την ορθολογική διοίκηση. Οι κανόνες που διέπουν την διοίκηση και οι κανόνες που εφαρμόζονται από τη δικαιοσύνη είναι στις γενικές τους γραμμές εκ των προτέρων γνωστοί στους διοικουμένους και οι τελευταίοι τους αντιμετωπίζουν ως μέσα για την πραγματοποίηση των ιδιωτικών τους σκοπών και ως τέτοια μέσα τους "αποδέχονται". Η διοίκηση είναι οργανωμένη σε "υπηρεσίες", ανάλογα με τους σκοπούς που επιδιώκει σε κάθε τομέα. Οι υπηρεσίες αυτές αποτελούν την κρατική γραφειοκρατία (αντίστοιχα ο ιδιωτικός τομέας είναι οργανωμένος με ορθολογικό τρόπο σε ιδιωτικοοικονομικές επιχειρήσεις). Χαρακτηριστικά της γραφειοκρατίας, όπως αναπτύχθηκε ιστορικά στη Δύση ως τις μέρες μας είναι: η ιεραρχική διάρθρωση της κάθε υπηρεσίας και ο καθορισμός με κανόνες των αρμοδιοτήτων στην κάθε ιεραρχική βαθμίδα, καθώς και μεταξύ των υπηρεσιών, η τήρηση αρχείων και γενικά η δράση που εξασφαλίζει την συνέχεια και ομοιομορφία των διοικητικών πράξεων· η ρύθμιση με κανόνες του ποσού και του είδους των μέσων που θα χρησιμοποιήσει η διοίκηση σε κάθε περίπτωση· ο διορισμός υπαλλήλων βάσει προσόντων και η αμοιβή τους με μισθούς που τους εξασφαλίζουν την διαβίωση και τους επιτρέπουν να χωρίζουν την υπαλληλική τους δραστηριότητα από την ιδιωτική σφαίρα ζωής και συμφερόντων τους. Η γραφειοκρατική δράση είναι ορθολογική, δηλ. βασίζεται σε ακριβή υπολογισμό των καταλλήλων μέσων για την επίτευξη των σκοπών των επί κεφαλής της διοίκησης και στα πλαίσια των ισχυόντων κανόνων.

Ο αντικειμενικός και απρόσωπος αυτός χαρακτήρας της γραφειοκρατίας την κάνει, κατά τον Βέμπερ να υπερέχει τεχνικά απέναντι σε κάθε άλλη μορφή οργάνωσης. Εξασφαλίζει επαγγελματικότητα στην εκτέλεση των καθηκόντων της, ακρίβεια, ενίοτε των ρυθμίσεων, στοιχεία που ανταποκρίνονται στις απαιτή-

(*) Ο Βέμπερ εκτός από τους τύπους νόμιμης και χαρισματικής νομιμοποίησης διακρίνει και τον τύπο "παραδοσιακής" νομιμοποίησης της εξουσίας.

τήσεις της οικονομίας για υπολογισιμότητα και προβλεψιμότητα (κατά το Βέμπερ μόνο η ιδιωτική επιχείρηση "υπερέχει" της γραφειοκρατίας, επειδή γι' αυτήν (την ιδιωτ. επιχείρηση) η αποδοτικότητα είναι ζήτημα επιβίωσης).

Ο Βέμπερ επισημαίνει ότι η ανάπτυξη της σύγχρονης μαζικής δημοκρατίας συνοδεύεται από μία γραφειοκρατικοποίηση των μηχανισμών των κομμάτων που εξασφαλίζει την πειθαρχία των μηχανισμών στις ηγεσίες και την αποτελεσματική κινητοποίηση των ψηφοφόρων στις εκλογές. Η ανάπτυξη κομματικών και κρατικών γραφειοκρατιών, δίνει στην έννοια της δημοκρατίας ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο: Εκδημοκρατισμός δεν σημαίνει αυτόματα μεγαλύτερη συμμετοχή των πολιτών στις πολιτικές αποφάσεις· αντίθετα, αφού συνοδεύεται από γραφειοκρατικοποίηση μπορεί να σημαίνει μείωση της προσωπικής τους επιρροής πάνω στους πολιτικούς μηχανισμούς.

Με τον όρο "εκδημοκρατισμός" που υλοποιείται με τη γενίκευση του δικαιώματος του εκλέγειν από τα τέλη του 19ου αιώνα εννοούμε την πραγμάτωση της ισονομίας, και την ελεύθερη πρόσβαση σε κρατικές θέσεις για όσους έχουν τα προσόντα. Βάσει αυτών των κριτηρίων μπορεί να υποστηριχθεί ότι η δημοκρατία, παρ' ότι συμβαδίζει με την γραφειοκρατία, είναι εχθρός της εξουσίας της γραφειοκρατίας στην οποία παρεμβάλλει ρήγματα και εμπόδια.

Ο Βέμπερ έχει αναπτύξει σε διάφορες αναλύσεις του (οι οποίες έχουν δημοσιευθεί με τον συλλογικό τίτλο "Κοινωνιολογία του κράτους" και έχουν ενσωματωθεί στο έργο του "Οικονομία και Κοινωνία") θέσεις που αναφέρονται στη σχέση γραφειοκρατίας, πολιτικής ηγεσίας και πολιτών. Οι θέσεις αυτές μπορούν να θεωρηθούν ως στοιχεία μιας βεμπεριανής θεωρίας της δημοκρατίας και βρίσκονται στις αρχές μιας εξέλιξης στο χώρο της πολιτικής θεωρίας, που επιχειρεί να κατανοήσει την δημοκρατική διαδικασία ξεκινώντας από τις πρωτοβουλίες και δραστηριότητες ηγεσιών και υποβαθμίζοντας την συμβολή των "λαϊκών μαζών" στη διαδικασία αυτή.

Η σύγχρονη κοινωνία χαρακτηρίζεται κατά τον Βέμπερ από την συνύπαρξη κρατικών γραφειοκρατιών και γραφειοκρατιών

των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Οι γραφειοκρατίες αυτές υλοποιούν με ορθολογικό τρόπο τους σκοπούς που εισάγονται σ' αυτές από τους ηγέτες τους, δηλ. τους επαγγελματίες πολιτικούς και τους επιχειρηματίες. Έτσι οι ίδιες οι γραφειοκρατίες λειτουργούν ως "μέσον", ως εργαλείο για την πραγμάτωση εξωγών σκοπών. Πιστός στην μεθοδολογία του ο Βέμπερ αναπτύσσει το πρόβλημα της θέσης σκοπών, ως πρόβλημα πρωτοβουλίας των ηγετικών προσωπικοτήτων και δεν το συνδέει αναγκαστικά με κοινωνικές ανάγκες και αιτήματα των μαζών.

Κατ' αυτόν η κοινωνική ανάγκη δεν μπορεί να είναι "αίτια" πολιτικής βούλησης, αφού το τι είναι κάθε φορά ανάγκη, είναι κάτι που μπορεί να χειραγωγήθει ή και να δημιουργηθεί ακόμη από τους ίδιους τους πολιτικούς. Το ενεργητικό στοιχείο στην πολιτική και στην οικονομία είναι οι πρωτοβουλίες και οι αποφάσεις των πολιτικών και οικονομικών ηγετών. Οι μάζες είναι το παθητικό στοιχείο που υπόκειται στις αποφάσεις αυτές. Μεθοδολογική συνέπεια των αντιλήψεων αυτών του Βέμπερ είναι ότι στη βάση της επιχειρηματολογίας του, η αυστηρή ανάλυση της πολιτικής διαδικασίας θα πρέπει να επιδιώξει την ανακατασκευή των συμπεριφορών των ηγεσιών ως αιτιακή σχέση μεταξύ κινήτρων και πράξεων των ηγεσιών αυτών. Αντίθετα μία ανάλυση που θα ξεκινούσε από ανάγκες της κοινωνίας ή προβλήματα καταμερισμού της εργασίας για να κατανοήσει την πολιτική διαδικασία θα κινδύνευε (επιχειρηματολογούμε πάντα βεμπεριανά) να υποτιμήσει το στοιχείο αυτόνομης πρωτοβουλίας των ηγετικών ομάδων και να οδηγηθεί σε εμπλοκή του στοιχείου "εξήγησης" ενός φαινομένου με αξιολογικά στοιχεία, τα οποία περιέχονται σε ιδέες όπως "ανάγκες της κοινωνίας" ή "αιτήματα του λαού".

Συγκρίνοντας τις κρατικές γραφειοκρατίες με τις γραφειοκρατίες των ιδιωτικοοικονομικών επιχειρήσεων ο Βέμπερ δέχεται, ότι η ύπαρξη των τελευταίων αποτελεί στοιχείο μετριασμού της ισχύος των γραφειοκρατιών γενικά (ως στοιχείο ανταγωνισμού στο εσωτερικό τους), άρα και ελέγχου της κρατικής γραφειοκρατίας που σε διαφορετική περίπτωση θα γινό -

ταν παντοδύναμη. Με την έννοια αυτή η συνύπαρξη δημοσίων και ιδιωτικοοικονομικών γραφειοκρατιών (δηλ. η ύπαρξη του καπιταλισμού) ενισχύει την δημοκρατία και εγγυάται την επιβίωση υπολειμμάτων ατομικής πρωτοβουλίας και ελευθερίας σε ένα γραφειοκρατούμενο κόσμο.

Οι κεντρικές αυτές ιδέες του Βέμπερ διέπουν και τις αντιλήψεις του περί κοινοβουλευτισμού. Γνήσιος κοινοβουλευτισμός υπήρξε κατά τον Βέμπερ μόνον όσο υπήρξαν τα κόμματα προσωπικοτήτων του παρελθόντος σε σύστημα δικομματισμού με επιλογή των αρίστων ηγετών (ο κοινοβουλευτισμός αυτός όπως εμφανίσθηκε στην Αγγλία, δεν ήταν βέβαια "δημοκρατικός", επειδή στηριζόταν σε περιορισμένο δικαίωμα ψήφου και στο δικαίωμα πολλαπλής ψήφου για ορισμένα άτομα). Για το σύγχρονο κράτος της βιομηχανικής κοινωνίας, ο Βέμπερ δέχεται, ότι χαρακτηρίζεται από πολυκομματισμό, στον οποίο σημαντικό ρόλο παίζουν σοσιαλιστικά και εργατικά κόμματα. Η εκλογική επιτυχία των σύγχρονων κομμάτων στηρίζεται στη μαζική εκλογική προπαγάνδα, η οποία έχει ως προϋπόθεση την οργάνωση των κομμάτων σε ορθολογικούς και πειθαρχημένους οργανισμούς με επαγγελματικά στελέχη, δικά τους οικονομικά μέσα και κομματικό τύπο. Επί κεφαλής των κομματικών μηχανισμών βρίσκονται επαγγελματίες πολιτικοί ("αναπόφευκτο προϊόν της εκλογικής και εξειδίκευσης της κομματικής δουλειάς στη βάση εκλογών που συμμετέχουν οι πλατειές μάζες"). Είναι κατά τον Βέμπερ χαρακτηριστικό του εκδημοκρατισμού στις σύγχρονες κοινωνίες, ότι η υποψηφιότητα και η ανάδειξη σε ηγέτη ενός πολιτικού δεν βασίζεται στην εκτίμηση που χαίρει σε ένα κύκλο πολιτικών προσωπικοτήτων ή στην θετική παρουσία του στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις, αλλά στην ικανότητά του να εξασφαλίζει την εμπιστοσύνη και μάλιστα την πίστη των μαζών στο πρόσωπό του, δηλ. στην ικανότητά του να εξασφαλίζει ισχύ με δημαγωγικά μέσα.

Οι πολιτικοί ηγέτες τείνουν να θεμελιώσουν την ισχύ τους κατ'ευθείαν στην λαϊκή συναίνεση, αλλά το "καισαριστικό" αυτό στοιχείο μετριάζεται κατά τον Βέμπερ από το κοινο-

βουλευτικό στοιχείο. Ο κοινοβουλευτισμός εξασφαλίζει σταθερότητα στις πολιτικές επιλογές· έλεγχο των ηγεσιών· διατήρηση των εγγυήσεων που παρέχει η νομική τάξη στους πολίτες απέναντι σε προσβολές των δικαιωμάτων τους (που μπορούν να προέρχονται από τους ίδιους τους λθύνοντες πολιτικούς)· τέλος διαδικασίες συμμετοχής των πολιτικών ηγετών στις κοινοβουλευτικές εργασίες και διαδικασίες ομαλής αντικατάστασής τους, αν χάσουν την εύνοια των πλατειών μαζών.

Η επιχειρηματολογία του Βέμπερ διέπεται από δυσπιστία απέναντι στην ευθικρισία των "μαζών" να αναδείξουν πολιτικές ηγεσίες που να ανταποκρίνονται στα συμφέροντα τους ή σε "πραγματικές" κοινωνικές ανάγκες. Μεθοδολογική συνέπεια αυτής της δυσπιστίας είναι η βεμπεριανή αντίληψη αυστηρής πολιτικής ανάλυσης που πρέπει να προσανατολίζεται στην ανάλυση των σκοπών των ατόμων και των μέσων που χρησιμοποιούν για να τους πετύχουν και όχι σε ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές σχέσεις που αποτελούν όρους της ατομικής δράσης (Η έννοια του ορθολογισμού που χρησιμοποιεί η βεμπεριανή πολιτική ανάλυση αποδίδεται αποκλειστικά σε συμπεριφορές μεμονωμένων προσώπων).

2. Η ανασκευή της παραδοσιακής θεωρίας της δημοκρατίας από τον Schumpeter

Στο έργο του "Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία" (1942) ο J. Schumpeter θέτει υπό αμφισβήτηση τη κλασική θεωρία της δημοκρατίας όπως αυτή διατυπώθηκε από τον Rousseau και τους ωφελιμιστές.

Σύμφωνα με τον Schumpeter η κλασική θεωρία κατανοεί τη δημοκρατική μέθοδο ως το θεσμικό σύστημα λήψης πολιτικών αποφάσεων από το λαό για το κοινό καλό, με την εκλογή αντιπροσώπων, οι οποίοι εκτελούν ως σώμα τις θελήσεις του (σελ.335 της ελλην. έκδοσης). Η κλασική θεωρία, επισημαίνει ο Schumpeter, προϋποθέτει την αντίληψη μιας *volonté générale*, της οποίας το περιεχόμενο είναι το καλό όλων. Κατά την άσκηση της διακυβέρνησης οι πολίτες που συμμετέχουν σ'αυτή τη κοι-

νή βούληση, επειδή για πρακτικούς λόγους (λ.χ. μέγεθος του Κράτους), δεν μπορούν να εκδηλώσουν την βούλησή τους προσωπικά, εκλέγουν μια επιτροπή που τους εκπροσωπεί και θεσμοθετεί για λογαριασμό τους (νομοθετικό σώμα, κοινοβούλιο). Με τη σειρά της η επιτροπή αυτή εκλέγει μία ή περισσότερες μικρότερες επιτροπές (κυβέρνηση) που έχουν ως καθήκον να εκτελούν τους νόμους.

Κατά τον Schumpeter η θεωρία αυτή χωλαίνει επειδή δεν είναι σε θέση να προσδιορίσει το "κοινό καλό" και την "γενική βούληση", κατηγορίες τις οποίες προϋποθέτει. Για το καθένα το κοινό καλό σημαίνει κάτι άλλο. Κι αν δεχθούμε ότι υπάρχει κοινή αντίληψη για το κοινό καλό προκύπτουν αμέσως διαφορές για το πως θα επιτευχθεί. Με το κοινό καλό "εξανεμίζεται" και η *volonté générale*. Ο κάθε πολίτης έχει τη δική του, ατομική βούληση, έτσι που μια γενική βούληση ή δεν προκύπτει καθόλου ή προκύπτει ως χαώδες μάρφωμα χωρίς λογική συνοχή (338). Τέλος η κλασική θεωρία φαίνεται να δέχεται ως μονάδα τον ορθολογικά σκεπτόμενο άνθρωπο που σκέπτεται ανεξάρτητα από τους άλλους και ξέρει, τί "πραγματικά" θέλει. Κατά Schumpeter ο ανθρώπινος αυτός τύπος δεν υπάρχει στην πραγματικότητα. Οι άνθρωποι επηρεάζονται από συναισθηματικές παρορμήσεις, από την ανορθολογική επίδραση της ομάδας ή από την διαφήμιση. Σκέπτονται και ενεργούν μέσα σε στενά όρια της προσωπικής τους παρατήρησης και των πραγμάτων που τους είναι οικεία, ή για τα οποία είναι υπεύθυνοι (345 επ.). Το συγκεκριμένο αυτό πλαίσιο αναφοράς χάνεται όμως προκειμένου να αντιμετωπίσουν οι πολίτες εθνικά ζητήματα και να πάρουν θέση απέναντι στις λύσεις που προτείνονται για την αντιμετώπιση των μεγάλων προβλημάτων της κοινωνίας και της πολιτικής (εξάιρεση αποτελούν ίσως προβλήματα που προκύπτουν σε τοπικό επίπεδο και για τα οποία μπορεί να έχει ο καθένας προσωπική εμπειρία). Η έλλειψη αμέσου ενδιαφέροντος και ευθύνης συνοδεύεται από ασάφεια στην εικόνα που έχει ο απλός πολίτης για τα πολιτικά πράγματα. Κατά συνέπεια και η πολιτική του συμπεριφορά και βούληση καθορίζονται από τυχαίους

παράγοντες. Ομάδες συμφερόντων ή επαγγελματίες πολιτικοί βρίσκουν έτσι πρόσφορο έδαφος για να διαμορφώσουν με τον δικό τους τρόπο την κοινή γνώμη για την πολιτική, δηλ. να κατασκευάσουν μια δική τους *volonte generale* (σελ. 350 επ. πρβλ. την ανάλυση του Marx στην "Γερμανική Ιδεολογία", που ανάγει την γενικότητα των Κρατικών Ρυθμίσεων σε γενίκευση ιδιαιτέρων συμφερόντων μία τάξης που εμφανίζονται ως συμφέροντα όλης της κοινωνίας). Αν το άτομο στο χώρο των οικονομικών του συμφερόντων μπορεί να αντιτάξει στη διαφήμιση δικές του απόψεις που πηγάζουν από την προσωπική του εμπειρία, στο χώρο της πολιτικής, όπου δεν υπάρχουν σαφή κριτήρια ελέγχου των αποτελεσμάτων και του κόστους, η διαμόρφωση υπεύθυνης γνώμης είναι δυσκολότερη σχεδόν ανέφικτη.

Μπρος στα προβλήματα που παρουσιάζει η "κλασική" θεωρία της δημοκρατίας ο Schumpeter διατυπώνει στο XXII κεφ. του βιβλίου του μία καινούρια θεωρία της δημοκρατίας που επιδιώκει να αποφύγει τις ασάφειες της παλιάς και να προσεγγίσει περισσότερο την πραγματικότητα. Μεθοδολογικά η νέα θεωρία κατασκευάζεται με αντιστροφή στοιχείων της παλιάς θεωρίας ενώ στην κλασική θεωρία είχε δοθεί βάρος στο στοιχείο της βούλησης του πολιτικού σήματος και είχε παραμεληθεί το στοιχείο της μορφής, δηλ. του τρόπου και των διαδικασιών λήψης των αποφάσεων στην δημοκρατία, η νέα θεωρία τονίζει ακριβώς αυτό το μορφικό στοιχείο. Ο ρόλος του λαού περιορίζεται στο να ψηφίζει την κυβέρνηση (η οποία αποτελεί τον κατ'εξοχήν "ενεργό" παράγοντα της πολιτικής) δηλ. η λαϊκή βούληση εμφανίζεται ως παθητικός παράγοντας. Αντίστοιχα ως δημοκρατική μέθοδος ορίζεται σελ. 359 το θεσμικό σύστημα προς λήψη πολιτικών αποφάσεων, μέσα στο οποίο πολιτικές ομάδες ή άτομα αποκτούν το δικαίωμα να αποφασίζουν μέσω μιας ανταγωνιστικής πάλης προς απόκτηση της ψήφου του λαού. Ο νέος ορισμός δίνει βάρος στις διαδικασίες εκλογής (που όπως είδαμε για ιστορικούς λόγους είχε παραμελήσει η κλασική θεωρία, τουλάχιστο στην διατύπωσή της από τον Rousseau). Δίνει βάρος στη διαμόρφωση πολιτικής βούλησης από πολιτικές ηγεσίες, οι οποίες περιλαμβάνουν στα πολιτικά προγράμματά τους διά -

φορα ζητήματα που απασχολούν τους πολίτες ως μέσο για την επίτευξη του σκοπού τους που είναι η εξασφάλιση πλειοψηφιών. Τονίζει το στοιχείο του ανταγωνισμού μεταξύ ηγεσιών, του οποίου τυπική προϋπόθεση είναι η ύπαρξη ελεύθερου διάλογου (ελευθερία του τύπου και του ατόμου).

Τα θέματα που θα αποτελέσουν αντικείμενο πολιτικής διαμάχης μεταξύ ανταγωνιστικών ηγεσιών αλλά και η επιλογή προσώπου στο εσωτερικό του κάθε πολιτικού σχηματισμού (κόμμα - τος, κυβέρνησης) δεν καθορίζονται λοιπόν κατά τον Schumpeter από κάποια περιεχόμενα, αλλά σε σχέση με το ανταγωνιστικό στοιχείο που επικρατεί στον πολιτικό χώρο (σε αναλογία με τον ανταγωνισμό που επικρατεί στην αγορά).

Από τις αναπτύξεις του Schumpeter προκύπτουν μεθοδολογικά προβλήματα αναφερόμενα τόσο στην κατανόηση της κλασικής θεωρίας της δημοκρατίας από τον Schumpeter, όσο και στην αντίστροφη των στοιχείων της "βούλησης" και της "διαδικασίας" που ο συγγραφέας αυτός επιχειρεί: α) Σε αντίθεση με τον τρόπο που χειρίζεται ο Schumpeter το ζήτημα του χαρακτήρα της *volonte generale* η κλασική θεωρία είχε επιμείνει στη σύνδεση της "λαϊκής βούλησης" με αξιολογικά κριτήρια, όπως λ.χ. της ελευθερίας και της ισότητας, τα οποία αποτελούν τη βάση, πάνω στην οποία μπορεί/πρέπει να συμφωνήσουν όλοι, αφού αποτελούν την προϋπόθεση για να μπορεί ο καθένας από σκοπτα να δρα σύμφωνα με τα προσωπικά του συμφέροντα, ενδιαφέροντα κλπ.

Οι ιδέες αυτές εξελίχθηκαν ιστορικά και απέτελεσαν όπλο στον αγώνα κατά της απολυταρχίας. Απέτελεσαν ακόμη πυρηνικές θεσμοθετήσεις, συστατικές για το δημοκρατικό πνεύμα και για την λειτουργία της οικονομίας και κοινωνίας της αγοράς κατοχυρωμένες σε όλα τα συντάγματα. Με την έννοια αυτή το στοιχείο της *volonte generale* δεν είναι αφηρημένο και χωρίς λογικές συνοχές, αλλά αποτελεί την συγκεκριμένη συναινεσιακή βάση της κοινωνίας σε μία ιστορική εποχή και το πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγεται ο ανταγωνισμός. Αναφέρεται δε και ως προς συγκεκριμένα μέτρα πολιτικής στο

αίτημα δημοσιότητας διαφάνειας, διαμόρφωσης όρων διαλόγου , κριτικής και δημοκρατικού ελέγχου. Αλλά και με την ωφελιμιστική της μορφή η κλασική θεωρία περιείχε όπως είδαμε συγκεκριμένες αντιλήψεις για τον χαρακτήρα των πολιτικών θεσμών και του πολιτικού συστήματος δικαιωμάτων που θα πρέπει να εξεταστούν στην ιστορική τους διάσταση. Ο Schumpeter (σελ. 355) επισημαίνει βέβαια την ιστορικότητα των ιδεών που θεμελίωσαν στην παραδοσιακή θεωρία την αντίληψη για την *volonte generale*, όμως δεν θεωρεί τις ιδέες αυτές ως συστατικούς όρους του σύγχρονου πολιτικού συστήματος, αλλά τις αντιμετωπίζει ως κακή θεωρία με μεταφυσικό περιεχόμενο (τις αποκαλεί "θεολογία") που είχε απλώς την τύχη να υποστηριχθεί από τις ιστορικές εξελίξεις.

β) Ένα ενδιαφέρον ζήτημα που θέτει ο ίδιος ο Schumpeter είναι το ζήτημα κατά πόσον υπάρχουν "όρια", μέσα στα οποία κινείται ως προς τα περιεχόμενά του ο ανταγωνισμός μεταξύ πολιτικών δυνάμεων (352).

Μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχουν όρια στην δυνατότητα που έχουν οι πολιτικοί να προβάλλουν ως "κοινό καλό" ιδιαιτερες, από αυτούς επιλεγμένες ρυθμίσεις που προπαγανδίζουν με ψυχοτεχνικές μεθόδους; Ο Schumpeter τείνει να αμφισβητήσει την ύπαρξη τέτοιων ορίων που θα σήμαινε ότι μακροχρόνια η γενική κρίση και βούληση του λαού θα μπορούσε με την διδαγμένη από αρνητικές εμπειρίες να οδηγηθεί σε συμπεράσματα που αναφέρονται σε ουσιαστικά κοινωνικά προβλήματα. Με την αμφισβήτηση όμως τέτοιων ορίων ο Schumpeter προχωράει στην πραγματικότητα πιο πέρα από την άρνηση της ύπαρξης μιας *volonte generale*. Αποδεσμεύει την πολιτική πρακτική από τις κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες, μέσα στις οποίες διαμορφώνονται κοινωνικές ανάγκες και σχηματίζονται οι πολιτικές αντιλήψεις και συμπεριφορές των πολιτών. Η πολιτική διαδικασία δεν μπορεί πια να αναπαρασταθεί από πλευράς περιεχομένου ως έκφραση πραγματικών κοινωνικών αναγκών και συγκρούσεων, αλλά γίνεται κατανοητή μόνο ως προς την μορφή της, ως ανταγωνιστική διαδικασία. Το ζήτημα αυτό το θέτει ευθέ-

ως ο ίδιος ο Schumpeter διακρίνοντας μεταξύ σκοπών (αναγκών) της κοινωνίας και "κινητηρίων δυνάμεων" που τους πραγματώνουν. Η διάκριση αυτή έχει εφαρμογή τόσο στην πολιτική όσο και στην οικονομία: "Π.χ. ο λόγος ύπαρξης της οικονομικής δραστηριότητας είναι φυσικά, ότι οι άνθρωποι θέλουν να φάνε να ντυθούν κλπ. Η εξασφάλιση των μέσων για την ικανοποίηση των αναγκών αυτών είναι ο κοινωνικός σκοπός ή η έννοια της παραγωγής. Εν τούτοις όμως όλοι συμφωνούμε ότι η πρόταση αυτή θα αποτελούσε κατ'εξοχήν μη πραγματοποιική αφετηρία της θεωρίας περί οικονομικής δραστηριότητας σε μια εμπορική κοινωνία και ότι θα ήταν πολύ προτιμότερο αν ξεκινούσαμε από θέσεις περί κέρδους. Επίσης και η κοινωνική έννοια ή λειτουργία της κοινοβουλευτικής δραστηριότητας είναι χωρίς αμφιβολία η δημιουργία νόμων και εν μέρει η λήψη διοικητικών μέτρων. Αλλά για να καταλάβουμε, πως η δημοκρατική πολιτική υπηρετεί το κοινωνικό αυτό σκοπό πρέπει να αρχίσουμε από την ανταγωνιστική μάχη για την εξουσία και τα αξιώματα και να κατανοήσουμε ότι η κοινωνική λειτουργία εκπληρώνεται μόνο ως πάρεργο ακριβώς όπως και η παραγωγή είναι δευτερεύον φαινόμενο της πραγματοποίησης του κέρδους" (375). (μεταγλωτισμένο). Δηλ. ο Schumpeter δέχεται ως επιστημονική εκείνη τη πολιτική ανάλυση που ξεκινάει από τα κίνητρα των ατόμων στον ανταγωνισμό για να "εξηγήσει" την οικονομική και πολιτική διαδικασία, ενώ το σύστημα κοινωνικών αναγκών, τις οποίες προϋποθέτουν και ικανοποιούν οι ανταγωνιστικές πράξεις ανάγεται στο χώρο των περιεχομένων, των σκοπών της κοινωνίας και θεωρείται δευτερεύον στοιχείο για την ανάλυση. Με τις μεθοδολογικές αυτές αφετηρίες ο Schumpeter τοποθετείται στη παράδοση του Weber και αντιστρέφει τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις των θεωριών που έχουν ως αφετηρία τους την συνολική κοινωνικοοικονομική διαδικασία (για τις οποίες η ανάλυση της κοινωνικής αναπαραγωγής και των κοινωνικών αναγκών είναι προϋπόθεση για να εξηγηθεί και ο μηχανισμός που διέπει πράξεις προσανατολισμένες προς το κέρδος, αφού διερευνά τις κοινωνικές προϋποθέσεις και τις κοινωνικές συνέπειες των πράξεων

σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας).

Αντίστοιχα στο επίπεδο της ανάλυσης της πολιτικής δραστηριότητας ο Schumpeter επιλέγει μια προσέγγιση που ξεκινάει από την ανταγωνιστική μάχη για να κατανοήσει την θέσπιση κανόνων και διοικητικών ρυθμίσεων, αλλά δεν προτάσσει τα προβλήματα των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργούν τους πολιτικούς ανταγωνισμούς (αντιμαχόμενα κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα, ιστορικές και δομικές συγκρούσεις της σύγχρονης κοινωνίας). Αντιπαρατίθενται έτσι στην θεωρία της δημοκρατίας δύο "σχολές", α) η σχολή που τονίζει τη σημασία της όλης κοινωνικοοικονομικής διαδικασίας για την ανάλυση των πολιτικών διαδικασιών και β) η σχολή που ξεκινάει από την αντιπαράθεση αντιπάλων δυνάμεων που ανταγωνίζονται σε μια πολιτική "αγορά". Οι επιστημολογικές αυτές τάσεις συνδέονται με πολιτικές πρακτικές τοποθετήσεις (λ.χ. σοσιαλισμός, φιλελευθερισμός). Αναπαράγονται επίμονα από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης και συνοδεύουν την ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνίας από την εποχή του Κ. Μαρξ και του J. S. Mill μέχρι τις μέρες μας. Είναι δε στα ουσιώδη τους χαρακτηριστικά θεμελιωμένες σε σχέση με ουσιώδη χαρακτηριστικά της κοινωνίας την οποία περιγράφουν: μια κοινωνία, στην οποία η ιδιοποίηση της κοινωνικής παραγωγής είναι ατομική και η πολιτική διαδικασία αφορά τα πλαίσια της κοινωνικο-οικονομικής δράσης, αλλά όχι άμεσα την ίδια την δράση αυτή.

VIII. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Η έννοια της Πολιτικής

- Πλάτων, Πολιτεία, "Ζαχαρόπουλος", Αθήνα.
- Πλάτων, Πρωταγόρας, "Ζαχαρόπουλος", Αθήνα.
- Αριστοτέλης, Πολιτικά I-III και IV-VIII, "Ζαχαρόπουλος", Αθήνα.
- Καταρτζή, Δημητρίου, Δοκίμια, επ. Κ. Θ. Δημαράς, "Ερμής", Αθήνα 1974.
- Abendroth, W.-Lenk, K., Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη, Τομ. Α,Β, "Παρατηρητής", Θεσσαλονίκη 1983, 1985.

2. Η ιστορική συγκρότηση του αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών και η πολιτική του διάσταση

- Tigar, Michael, E., -Levy, Madaleine, R., Το Δίκαιο και η Άνοδος του Καπιταλισμού, μετ. Φ. Αρβανίτης-Δ.Δέδες, "Άλματρος", Αθήνα 1981.
- Weber, Max., Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού, μετ. Δ. Κούρτοβικ, "Κάλβος", Αθήνα 1978.
- Kofler, Leo., Συμβολή στην Ιστορία της Αστικής Κοινωνίας, Τομ. Α-Β, μετ. Τ. Κονδύλη, "Κάλβος", Αθήνα 1978.
- Tawney, R.H., Η Χριστιανική Θρησκεία και η Άνοδος του Καπιταλισμού, μετ. Δ. Κούρτοβικ, "Κάλβος", Αθήνα 1979.

- Marx, K., -Engels, Fr., Η Γερμανική Ιδεολογία, Τομ. Α, μετ. Κ. Φιλίνης, Gutenberg, Αθήνα 1979.
- Marx, Karl., Το Κεφάλαιο, Τομ. Α', (Ιδ. Κεφ. "Η Πρωταρχική Συσσώρευση, "Σύγχρονη Εποχή", Αθήνα.
- Mandel, E., Μαρξιστική Πραγματεία της Οικονομίας, Τομ.Α-Ε, "Επιστημονικές μελέτες", μετ. Π. Τούντζας, Αθήνα 1971.
- Sweezy, Paul., Η θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης, μετ. Ν. Σταματάκη, "Gutenberg", Αθήνα χ.χ.ε.
- Sombart, W., Der Bourgeois, Munchen und Leipzig, 1913.
- Weber, Max., Wirtschaft und Gesellschaft, Tubingen 1956.
- Wittfogel, K.A., Marxismus und Wirtschaftsgeschichte, Junius-Drucke, Frankfurt 1970.
- Parsons, T., The System of Modern Societies, publ.by Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey.
- Parsons, T., Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives, Englewood Cliffs, N.J. 1966.

3. Το αξιολογικό στοιχείο στην πολιτική θεωρία της αστικής κοινωνίας

- Hobbes, Thomas, Αποσπάσματα από Leviathan, μετ. Ε. Κασίμη (δακτυλογραφημένη).
- Locke, John, Αποσπάσματα από τις Two Treatises of Government, μετ. Μαν. Αγγελίδη (δακτυλογραφημένη).
- Rousseau, J.J., Το Κοινωνικό Συμβόλαιο, μετ. Ι. Λοσκόκκο, "Αναγνωστίδης", Αθήνα.
- Montesquieu, Το Πνεύμα των Νόμων, "Αναγνωστίδης", Αθήνα.
- Kant, Im., Δοκίμια, μετ. Ε. Παπανούτσος, "Δωδώνη", Αθήνα 1971.
- Tocqueville, Ανατομία της Δημοκρατίας, "Καραβίας", Αθήνα 1968.

- Βλάχου, Γεωργίου Κ., Το Αίτημα της Ισότητας και αι Σχέσεις Κράτους και Οικονομίας εις την Πολιτειολογίαν του HOBBS και του SPINOZA, στην "Επιθεώρηση Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών", Αθήναι 1956, τ. 3-4.
- Bloch, Ernst, Η Φιλοσοφία της Αναγέννησης, Μετ. Γ. Λιόνης, "Αναγνωστίδης", Αθήνα, χ.χ.ε. (Ιδ. για τον Χομπς, σελ.151-162).
- Ένγκελς, Φρ., Ουτοπικός Σοσιαλισμός και Επιστημονικός Σοσιαλισμός, εκδ. "Θεμέλιο", μετ. Φ. Φωτίου, Αθήνα 1966(Ιδ. την "Εισαγωγή στην Αγγλική Έκδοση, 1892", σελ. 17-51).
- Hobbes, Thomas, Περί Εξουσίας (Αποσπάσματα από τον "Λεβιάθαν), "Δευκαλίων", αρ. 22, Περιοδική Έκδοση του Κέντρου Φιλοσοφικών Ερευνών, Αθήνα, Ιούνιος 1978 (Περιέχει τα κεφάλαια X, XVI).
- Horkheimer, Max' Απαρχές της Αστικής Φιλοσοφίας της Ιστορίας: Μακιαβέλι, Χομπς, Μώρος, Καμπανέλλα, Βίκο-Μετ. Τ. Κονδύλη, εκδ. "Κάλβος", Αθήνα 1971 (Ιδ. για τον Χομπς,σελ. 40-78).
- Kofler, Leo' Συμβολή στην Ιστορία της Αστικής Κοινωνίας, τομ. I-II, Μετ. Τ. Κονδύλη, εκδ. "Κάλβος", Αθήνα 1978.(Ιδ. Κεφ. 4 "Η εποχή της προοδευτικής απολυταρχίας", τομ. I, σελ. 134-161., και Κεφ. 1, "Το φυσικό δίκαιο του 17ου και 18ου αι.", τομ. II, σελ. 9-24).
- Κονδύλη, Παναγιώτη' Η Κριτική της Μεταφυσικής στη Νεώτερη Σκέψη: Από τον Όψιμο Μεσαίωνα ως το Τέλος του Διαφωτισμού, εκδ. "Γνώση", Αθήνα 1983. (Ιδ. Μέρος II, Κεφ. 4, σελ.200-224).
- Lenk, Kurt' Η Πολιτική Επιστήμη σαν Όργανο Εξουσίας και σαν Κριτική της Εξουσίας: Μια Επιτομή της Ιστορίας των Δογμάτων, στο "Abendroth, W.-Lenk, K., Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη", τομ. Α', μετ. Γ. Τζώρτζης-Φ. Αθανασιάδου, εκδ. "Παρατηρητής", Θεσ/νίκη, 1983.

- Μανιάτη, Γιώργου· Ανθρώπινη Συμπεριφορά και Κοινωνία στη Φιλοσοφία του Hobbes, Μαθήματα, Κεφάλαια Φιλοσοφίας, Κέντρο Φιλοσοφικών Ερευνών, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα 1979. (σελ. 99-132, όπου και σχετική ξενόγλωσση, κυρίως αγγλική, βιβλιογραφία).
- Μεταξόπουλου, Αιμίλιου· Το Πρόβλημα της Ατομικής Ιδιοκτησίας στις Θεωρίες του Φυσικού Δικαίου και στη Νεώτερη Φιλοσοφία: Hobbes, Locke, Kant., στο "Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών", τ. 39-40, Μάιος-Δεκέμβριος 1980, Έκδοση Ε.Κ.Κ.Ε.
- Πάσχου, Γ., Πολιτική Δημοκρατία και Κοινωνική Εξουσία: Δημοκρατική Αρχή και Πολιτική Νομιμοποίηση, εκδ. "Παρατηρητής", Θεσ/νικη, 1981, (Ιδ. Κεφ. 3.1: Η αυταρχική νομιμοποίηση: Τ. Hobbes, σελ. 177-189, και κεφ. 3-2: Η φιλελεύθερη νομιμοποίηση: J. Locke, σελ. 189-198, καθώς και κεφ. 3.3. Συγκριτική Προσέγγιση, σελ. 198-203).
- Sabine, G.H., Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών, Μετ. Μ. Κρίσπη, εκδ. "Πεχλιβανίδης", Αθήνα χ.χ.ε. (Οδ. σελ. 494-516).
- Φίλια, Βασίλη· Τα Κοινωνικά Συστήματα, Εκδ. "Νέα Σύνορα", Αθήνα 1977 (Ιδ. σελ. 23-31).
- Macpherson, C.B., Ατομικισμός και Ιδιοκτησία, μετ. Ε. Κασίμη, "Γνώση", Αθήνα 1986.
- Αγγελίδης, Μαν., Μια ερμηνεία του Πρώιμου Φιλελευθερισμού, (Βιβλιοκριτική στο "Ατομικισμός και Ιδιοκτησία"), περ. "Διαβάζω", αρ. τεύχ. 155).
- Strauss, Leo., Φυσικό Δίκαιο και Ιστορία, μετ. Γ. Λυκιαρδόπουλου, "Γνώση", Αθήνα 1988.
- Βλάχου, Γεωργίου, Κ., Το Κοινωνικό Κράτος του Ρουσσώ, στην "Επιθεώρηση Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών", τ. 3-4, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1955, σελ. 171-183.
- Cassirer, Ernst· Καντ και Ρουσσώ, μετ. Γ. Λυκιαρδόπουλου, Φιλοσοφία, αρ. 4., εκδ. "Έρασμος", Αθήνα 1976.

- Millet, L., Για να γνωρίσετε τη σκέψη του Ζ.Ζ. Ρουσσώ, μετ. Γ. Καρούζου, εκδ. "Άπειρον", Αθήνα 1979, (Ιδ. "Περί Κοινωνικού Συμβολαίου", κεφ. VIII, σελ. 125-174).
- Michelet, J., Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, μετ. Γ. Λάμψα, τομ. I-IV, εκδ. "Ακρίτας", Αθήναι 1954 (Ιδ. Τομ.), Εισαγωγή, σελ. 47 και επ.).
- Γιανναρά, Αναστασίου' Κεφάλαια από τη Θεωρητική Φιλοσοφία του Καντ (Πανεπιστημιακές Παραδόσεις), εκδ. "Παπαζήσης", Αθήνα 1976.
- Γιερού, Χ., Από Καντ εις Φίχτε, Αθήνα, χ.χ.ε.
- Εγκυκλοπαίδεια της Πλειάδος, Η Καντιανή Επανάσταση, μετ. Κ.Σ. Κατσιμάνη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1978.
- Ιμβριώτη, Γιάννη' Η Φιλοσοφία του Καντ: μαρξιστική θεώρηση, Αθήνα, 1974.
- Marcuse, Herbert' Εξουσία και Οικογένεια, μετ. Δημ. Κούρτοβικ, εκδ. "Κάλβος", Αθήνα 1976, (Ιδ. Κεφ. II, Καντ.σελ. 34-49).
- Παπανούτσου, Ε.Π., Φιλοσοφία και Παιδεία, εκδ. "Ίκαρος", Αθήνα 1958 (Ιδ. Κεφ. Ζ', Η Φιλοσοφία του Ι. Καντ. σελ.333-355).
- Τσάτσου, Κ., Η Γνωσιολογία του Καντ, Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών (1934), σελ. 49-117.
- Τσάτσου, Κ., Η Κοινωνική Φιλοσοφία του Καντ, στο ίδιο, σελ. 388-439.
- Ψυχοπαίδη, Κοσμά' Το Πρόβλημα της θεμελίωσης μιας Κριτικής του Θεσμικού Λόγου και η Καντιανή Διαλεκτική Φιλοσοφία, 5, εκδ. "Έρασμος", Αθήνα 1976.
- Ψυχοπαίδη, Κοσμά' Γένεση και θεμελίωση κανόνων στην πολιτική θεωρία εις "ΑΜΗΤΟΣ", στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου, Αθήνα 1984.

4. Η έννοια της Δημοκρατίας στις θεωρίες του φιλελευθερισμού, του ωφελιμισμού και του μαρξισμού

- Duverger, M. Institutions Politiques et droit constitutionnel, Paris 1965, Presses universitaires de France.
- Duverger, M., Sociologie Politique, Paris 1967, Press universitaires de France.
- Prelot, M., Lescuyer G., Histoire des idees politiques.
- Schmitt, C., Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus, Berlin 1969.
- Mill, J.S., Περί Ελευθερίας, μετ. Ν. Μπαλής, "Επίκουρος", Αθήνα 1983.
- Mill, J.S., Ωφελιμισμός, "Αναγνωστίδης", Αθήνα.
- Machpherson, C.B., Η Ιστορική Πορεία της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας, μετ. Ε. Κασίμη, "Γνώση", Αθήνα 1986.
- Ψυχοπαίδης, Κοσμάς., Δημοκρατία και Σοσιαλισμός στον Κλασικό Μαρξισμό, Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Ιούλιος - Οκτώβριος 1982, σελ. 7-36.
- Marx, Karl., Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου, μετ. Μπ. Λυκούδης, "Παπαζήσης", Αθήνα 1958.
- Marx, Karl., Οι Ταξικοί Αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850. Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία. Το πρόγραμμα της Γκότα, "Διαλεχτά Έργα", том. Α και Β, Αθήνα.
- Marx, Karl., Το Κεφάλαιο, том. Α', (Ιδ. Κεφ. VIII. Η εργάσιμη μέρα).

5. Η κρίση του κλασσικού φιλελεύθερου συστήματος διακυβέρνησης και η εξέλιξη προς το σύγχρονο κράτος

- Duverger, M., Les Partis Politiques, 5. ed. (Armand Colin) Paris 1964.

- Grebing, Helga., Ιστορία του γερμανικού εργατικού κινήματος, μετ. Μ. Πανάγου-Η. Κατσούλη, "Παπαζήσης", Αθήνα 1982.
- Abendroth, W., Κοινωνική Ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος, μετ. Αίμη Μανούση, "Οδυσσέας", Αθήνα 1976.
- Δημάκη, Ιωάννη Δ., Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός και Εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη, "Παπαζήσης", Αθήνα 1983.
- Laski, Harold., Το Κράτος. Στη θεωρία και την πράξη. Μετ. Κ. Αποστόλου, "Κάλβος", Αθήνα 1982.
- Holloway, John., Το κράτος ως μορφή των κοινωνικών σχέσεων, μετ. Μαν. Αγγελίδης, περ. "Τετράδια", τεύχος 12.
- Burdeau, George., Le Liberalisme, Editions du Seuil, Paris 1979.
- Manning, D.J., Liberalism, St. Martin Press, New York 1976.
- Brunhoff, Suzanne de., Κράτος και Κεφάλαιο: έρευνες οικονομικής πολιτικής, μετ. Α. Ελεφάντης, "Θεμέλιο", Αθήνα 1983.
- Πουλαντζά Νίκου., Το Κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, μετ. Γ. Κρητικός, "Θεμέλιο", Αθήνα 1984.
- A. David Gold., -Lo, Y.H. Clarence., -Eric Olin Wright., Τελευταίες εξελίξεις πάνω στις μαρξιστικές θεωρίες για το καπιταλιστικό κράτος, μετ. Σ. Αυγερινού, "Μηνιαία Επιθεώρηση", τεύχος 11-12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1975.
- Καραγιωργας, Διονύσης., Οικονομικές λειτουργίες του κράτους, "Παπαζήσης", Αθήνα 1979.
- C. Offe, Strukturprobleme des Kapitalistischen Staates, Frankfurt (Suhrkamp), 1972.
- F. Neumann, Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der burgerlichen Gesellschaft, εις: Demokratischer und autoritärer Staat, Frankfurt 1967.

6. Από την κλασική στη σύγχρονη θεωρία της δημοκρατίας

- Weber Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 4. εκδ., Tubingen 1956 (Mohr/Siebeck).
- Weber Max, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tubingen 1968 (Mohr/Siebeck).
- Weber, Max., Η "Αντικειμενικότητα" της κοινωνιολογικής και κοινωνικοπολιτικής Γνώσεως", στο Δοκίμια επί της Θεωρίας των Κοινωνικών Επιστημών, μετ. Α. Γρηγορογιάννη, τομ. Α', εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1972.
- Weber, Max., Βασικές έννοιες της Κοινωνιολογίας, μετ. Μ. Γ. Κυπραί- ου, "Κένταυρος", Αθήνα 1983.
- Weber, Max., Κοινωνιολογία του Δικαίου, μετ. Μ. Γ. Κυπραί- ου, εκδ. "Σάκκουλα", Αθήνα 1979.
- Weber, Max., Η Πολιτική ως Επάγγελμα, μετ. Μ. Κυπραί- ου, Αθήνα 1954.
- Schumpeter, J., Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, εκδ. ΚΕΠΕ, Αθήνα χ.χ.ε.
- Held, David., *Models of Democracy*, Oxford 1987.
- Giddens, Anthony., *Capitalism and Modern Social Theory* , Cambridge University Press 1975.
- Duncan, Graeme (ed.), *Democratic theory and practice*, Cam- bridge University Press 1983.

ΙΧ. ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

Α. Thomas Hobbes, Λεβιάθαν (επιλογή κειμένων): μετάφραση Λένα Κασίμη. Λόγος και Επιστήμη (κεφ. V). Πάθη (Κεφ. VI). Για τη φυσική κατάσταση (κεφ. XIII). Για τον πρώτο και δεύτερο φυσικό νόμο και τις συμβάσεις (κεφ. XIV). Για τους λοιπούς φυσικούς νόμους (κεφ. XV). Περί Πολιτείας (κεφ. XVIII).

Β. John Locke, Η Δεύτερη Πραγματεία για την Κυβέρνηση (επιλογή κειμένων): μετάφραση Μαν. Αγγελίδη. Για την φυσική κατάσταση (κεφ. Β'). Για την κατάσταση του πολέμου (κεφ. Γ'). Για την ιδιοκτησία (κεφ. Ε'). Για τους σκοπούς της πολιτικής κοινωνίας και της κυβέρνησης (κεφ. Θ').

Γ. Jean-Jacques Rousseau, Το Κοινωνικό Συμβόλαιο, μετ. Ι. Λοσκόκο, Αναγνωστίδης. Η ελευθερία ως θεμελιωτική ιδέα της πολιτικής επιστήμης. Δίκαιο και Κοινωνική Συναίνεση (βιβλίο I, κεφ. I-IV). Φυσική κατάσταση και Κοινωνικό συμβόλαιο. Ελευθερία, Προσωπικότητα και Ιδιοκτησία (βιβλίο I, κεφ. VI). Η ιδέα της κυριαρχίας, Γενική Βούληση, Βούληση Όλων (βιβλίο I, κεφ. VII, βιβλίο II, κεφ. I-III). Πολιτική κατάσταση και ανθρωποποίηση (βιβλίο I, κεφ. VIII, βιβλίο III, κεφ. I). Κυβέρνηση και Μορφές πολιτευμάτων: δημοκρατία, αριστοκρατία, μοναρχία (βιβλίο III, κεφ. I-X). Κριτική της φεουδαρχίας: εργασία και ιδιοκτησία (βιβλίο I, κεφ. IX, βιβλίο III, κεφ. XV). Νόμος και νομοθέτης. Νομοθετική εξουσία και

κυβέρνηση (βιβλίο II, κεφ. VI-VII). Δύναμη και βούληση στο πολιτικό σώμα (βιβλίο II, κεφ. II, βιβλίο III, κεφ. I). Η σημασία της φορολογίας για το κράτος (βιβλίο III, κεφ. VIII). Δημόσιο συμφέρον και τρίτη τάξη (βιβλίο III, κεφ. XV). Περιοδικές συνελεύσεις (βιβλίο III, κεφ. XII-XVIII). Ακατάλυτο της γενικής βούλησης (βιβλίο IV, κεφ. I).

Δ. Immanuel Kant, Δοκίμια, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Ε.Π. Παπανούτσος, Δωδώνη. Κριτική της φιλοσοφίας του Th. Hobbes. Το δίκαιο ως βάση του κοινωνικού συμβολαίου: ελευθερία, ισότητα, αυτοτέλεια. Κριτική της προαστικής κοινωνίας: ιδιοκτησία και εργασία. Λόγος και δίκαιο του λαού (θεωρία και Πράξη, σσ. 128-150). Ιστορική τελεολογία και σύσταση της πολιτικής κοινωνίας. Πρόθεση της φύσης η ανάπτυξη του κοινωνικού οργανισμού. Ο ανταγωνισμός ως μέσο εξέλιξης. Το σύνταγμα ως σκοπός της. Κυριαρχία και φιλοσοφία. Κοσμοπολιτική κοινωνία και διακρατικές σχέσεις (Η ιδέα μιας ιστορίας με πρόθεση κοσμοπολιτική, σσ. 24-41). Ιδέα της προόδου και ιστορικές αξίες. Τύποι πρόγνωσης στην πολιτική επιστήμη. Ο Λόγος ως επιστημολογικό κριτήριο. Επανάσταση, εξέλιξη και δίκαιο (Πάλι το ζήτημα εάν το ανθρώπινο γένος βρίσκεται σε σταθερή πρόοδο, σσ. 178-195).

Ε. Alexis de Tocqueville, Ανατομία της Δημοκρατίας, μετάφραση Β.Λ. Καζαντζή, Καραβίας. Ισότητα και Λαϊκή κυριαρχία (κεφ. 1-3). Σύνταγμα και Κόμματα (κεφ. 7-8). Πλεονεκτήματα της Δημοκρατίας (κεφ. 11). Δύναμη και Τυραννία της Πλειοψηφίας (κεφ. 12). Φιλοσοφική μέθοδος, Επιστήμη και Ισότητα (κεφ. 16, 18, 20, 25). Πολιτική συνείδηση και 'Δημοκρατία (κεφ. 26, 28, 32, 36, 40, 46). Δημοκρατία κι Επανάσταση (κεφ. 48).

ΣΤ. Karl Marx, (1) Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους (ΦΚ).

(2) Γερμανική Ιδεολογία, том. Α', μετ. Κ. Φιλίνη, Gutenberg, (ΓΙ).

(3) Ιστορικά Έργα, Αναγνωστίδης (ΙΕ).

- (4) Ο άνθρωπος στην εργασία και στη συνεργασία, Αναγνωστί-
δης, (Α).
- (5) Το Κεφάλαιο, том. Α', μετ. Π. Μαυρομάτη, Σύγχρονη Ε-
ποχή, (Κ).

Κριτική των πολιτευμάτων στο νεανικό έργο: μοναρχία και δημοκρατία. Το αστικό κράτος (ΦΚ, σσ. 63-68). Πολιτική και ιστορία στη Γερμανική Ιδεολογία: θέσεις για τον Feuerbach (ΓΙ, σσ. 45-48). Προϋποθέσεις για τη συγκρότηση της κοινωνικής θεωρίας (ΓΙ, σσ. 60-72). Προϋποθέσεις της ανθρωπίνης ύπαρξης ως ιστορικής πράξης. Καταμερισμός της εργα-
σίας και κράτος (ΓΙ, σσ. 73-82). Ιστορική εξέλιξη και κρά-
τος (ΓΙ, σσ. 99-111). Δημοκρατία και Δικτατορία στα πολι-
τικά γραπτά και στο έργο της ωριμότητας (ΙΕ). Κριτική της νομικής ισότητας και της ελευθερίας στο ώριμο έργο (Κ. σσ. 159-189 και Α. σσ. 63-72). Η εργάσιμη ημέρα και ο ρόλος του νόμου και του κράτους (Κ. σσ. 242-326). Η πρωταρχική συσ-
σώρευση και η εξέλιξη του πολιτικού συστήματος (Κ. σσ. 738-788).

Z. Max Weber, (1) Βασικές έννοιες της κοινωνιολογίας, μετ. Μ.Γ. Κυπραίος, Κένταυρος, (ΒΕΚ).

- (2) Θεμελιώδεις έννοιες της κοινωνιολογίας: εξουσία κι αυ-
θεντία, η θεμελίωση της νομιμότητας, οι τρεις καθαροί
τύποι νόμιμης αυθεντίας, περιοδικό Δευκαλίων, τεύχος 22,
Ιούνιος 1978, σσ. 263-270, μετάφραση Μ. Μητσού-Παππά,
(Δ).

Η έννοια της κοινωνιολογίας ως ερμηνευτικής κατανόη-
σης του κοινωνικού πράττειν και η έννοια του νοήματος της
κοινωνικής συμπεριφοράς (ΒΕΚ, σσ. 217-250). Η έννοια του
κοινωνικού πράττειν και οι τύποι του κοινωνικού πράττειν :
ορθολογισμός ως προς το σκοπό, ορθολογισμός ως προς την α-
ξία, προσανατολισμός στο συναίσθημα, προσανατολισμός στην
παράδοση (ΒΕΚ, σσ. 251-259 και 265-271). Η έννοια της κοι-
νωνικής σχέσης ως συμπεριφοράς περισσοτέρων του ενός ατό-
μων και οι τύποι των κοινωνικών σχέσεων: διαμάχη, κοινωνι-

κοποίηση, ανοιχτές και κλειστές σχέσεις (ΒΕΚ, σσ. 260 - 264 και 284-301). Η έννοια της νομιμοποιημένης τάξης. Ισχύς και τύποι νομιμοποιημένης τάξης: έθιμο και δίκαιο. Νομιμοποιημένη ισχύς. Εξουσία, αυθεντία και τύποι νόμιμης αυθεντίας, (ΒΕΚ, σσ. 270-280 και Δ. σσ. 263-270).